

શિયાળવાંની છૂટતી વાણી,
ભાદરમાં ધુએ લૂગડાં ભાણી.
અંગે અંગે આવ્યું ટાઢનું તેડું,
કેમ કરી થાવું ઝૂંપડી ભેળું ?
વાયુની પાંખ ઉડાડતી વેળુ :
જેમ તેમ પે'રી લૂગડાં નાઠી,
ઠેસ, ઠેભાં-ગડથોલિયાં ખાતી :
ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી
કાયા સંતાડતી
કૂબે પહોંચતાં તો પટકાણી
રાંકની રાણી :
ભાદરમાં ધુએ લૂગડાં ભાણી.

(‘ગોરસી’)

શબ્દ-સમજૂતી

માગી માગીને માગીતાગીને, અત્યંત આજીજીપૂર્વક, કાલાવાલા કરીને, ભીખ માગીને; કોડી એક નાનામાં નાનું જૂનું ચલણ — અહીં પાઈ કે પૈસો; આંબું પહોંચવું; કમખો કસવાળું કપડું, કસવાળી નાની ચોળી; તીને ત્રોફાયેલ કાણાંઓરૂપી છૂંદણાં કે ત્રાજવામાંથી ભરપૂર-ઠેરઠેર નાનાં-નાનાં કાણાંઓવાળો, અત્યંત જર્જરિત; મો'લાતું મહેલો, હવેલીઓ; કૂબો ઘાસપાલાથી બનાવેલું, સામાન્ય રીતે ગોળ આકારનું અને માથે ધૂમટાકાર છાપરાવાળું ઝૂંપડું.

સ્વાધ્યાય

- નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
 - ભાણીએ કપડાં ધોવાનો કયો સમય પસંદ કર્યો છે ?
 - ભાદરને કાંઠે કપડાં ધોતી ભાણીની શી મૂંઝવણ છે ?
- નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
 - ‘વસ્તર વિનાની...કેમ મો'લાતું’ આ પંક્તિ પાછળનો કટાક્ષ સ્પષ્ટ કરો.
- નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :
 - ભાણીની કરુણ પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરો.
 - કાવ્યમાં આલેખાયેલ સામાજિક આર્થિક વિષમતા વર્ણવો

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ કાવ્યનું સમૂહગાન કરો.
- તમારી આસપાસ કોઈ અભણ બાળકી રહેતી હોય તો તેને અક્ષરજ્ઞાન આપો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

પ્રસ્તુત કાવ્ય, કથાકાવ્ય છે. કંગાળ-દરિદ્ર કન્યાને જોતાં મનમાં પ્રસરતી કરુણા જેટલી તીવ્ર છે, એટલી જ એને વ્યક્ત કરવા કવિએ પ્રયોજેલાં ઉપાદાનો (કથા, છંદ, લય, ઢાળ, પ્રાસ) નોંધપાત્ર છે. કવિએ ભાવાભિવ્યક્તિ માટે પ્રયોજેલી પ્રયુક્તિઓ (ડિવાઈસિસ)ની સાભિપ્રાયતા નોંધો.

દા.ત., ‘ઓઢણું પે’રે... દિશામાં જુએ’ પંક્તિઓ વાંચો.

એમાં બે વાર ‘ધુએ’ સાથેનો ‘જુએ’ પ્રાસની યોજના જુઓ. પ્રાસના બે કાંઠા વચ્ચે સમય સ્થળ, આબરૂ, ભીતિ સાથે કરુણાનાં જળ આપણને કેટલાં ભીંજવે છે ?

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં દાદા-દાદી પાસેથી પહેલાંના જમાનાની વાતો સાંભળીને આવવાનું કહો પછી વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થી પાસેથી એ અહેવાલરૂપે નોંધ બનાવડાવો.

કાવ્ય-કંડિકાઓ

જિંદગીનો એ જ સાચે સાચ પડઘો છે ‘ગની’,

હોય ના વ્યક્તિ ને એનું નામ બોલાયા કરે.

— ગની દહીંવાલા

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડિયાં;

ટાપ્યાં તે કોઈનાં નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડિયાં.

— નરસિંહ મહેતા

ગુજારે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સહેજે,

ગણ્યું જે ખ્યારું ખ્યારાએ અતિખ્યારું ગણી લેજે.

— બાલાશંકર કંથારિયા

કિશોર મકવાણા

(જન્મ : 1-6-1967)

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને સ્વામી વિવેકાનંદના જીવન-કવનના ઊંડા અભ્યાસી, કર્મકાંડ પત્રકાર શ્રી કિશોર મકવાણાનો જન્મ ધોળકામાં થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ વતન ધોળકામાં લીધું. ઉચ્ચ અભ્યાસ અમદાવાદમાં કર્યો. એમણે ઘણાં પુસ્તકો લખવા ઉપરાંત કેટલાંક સંપાદનો પણ કર્યા છે. ‘સ્વામી વિવેકાનંદ’, ‘સામાજિક ક્રાંતિના મહાનાયક : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર’, ‘સમર નહિ, સમરસતા’, ‘સ્વભિમાનનાં તીર્થસ્થાનો’, ‘રમણ મહર્ષિ’, ‘મળવા જેવા માણસ’ - એ એમનાં પુસ્તકો તેમની અભ્યાસપૂર્ણ, પ્રમાણભૂત તેમજ સરળ લેખનશૈલીનાં પરિચાપક છે. એમને અનેક પુરસ્કારો મળ્યા છે. ‘સ્વામી તિલક પુરસ્કાર’ તેમજ ‘પં. પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર સ્મૃતિ પુરસ્કાર’ એમાં મુખ્ય છે.

વીસમી સદીના ભારતવર્ષના મહાન રાષ્ટ્રપુરુષો પૈકીના એક તે બાબાસાહેબ આંબેડકર. ‘જન્મના જાયતે શુદ્ધા: સંસ્કારગત્ દ્વિજ ઉચ્ચયતે’ આ સંસ્કૃતિકંડિકાને બાબાસાહેબે સમગ્રપણે પોતાના જીવનમાં ચરિતાર્થ કરી અને એ દિશામાં અનેકો માટે મુક્તિના દ્વાર ખોલી આપ્યાં છે. કઠોર પુરુષાર્થ, તીવ્ર જિજ્ઞાસા, વેધક વક્તૃત્વકળા એ બંધારણ ઘડવૈયા બાબાસાહેબની અપ્રતીમ વિશેષતાઓ રહી છે. પીડિત-શોષિત માનવજાતના ચિત્કારમાંથી જન્મેલી અપાર અનુકંપા, સમાજનિષ્ઠા અને રાષ્ટ્રનિષ્ઠાના ત્રિવેણીતીર્થ બાબાસાહેબને એકવીસમી સદીના ભાવિ નાગરિકો માટે બંધુતા, સમતા અને સમરસતાનો સુયોગ રચીને નિબંધકારે ગુજરાતી પ્રજાને પ્રેમના તાંતણે બાંધી આપી છે. બાબાસાહેબનાં ગુરુભક્તિ, અભ્યાસનિષ્ઠા અને સત્યાગ્રહો સદીઓ સુધી અવિસ્મરણીય-કાર્યસાધક રહેશે-જે નિ:શંક છે.

ભારતમાં બ્રિટિશરોનું રાજ હતું. 12 નવેમ્બર 1930ની વાત છે. બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ બોલાવી હતી. પરિષદમાં એકસો પચ્ચીસ જેટલા ભારતીય નેતાઓ અને ભારતીય સંસ્થાઓના વડા હાજર હતા. ત્યાં ગંભીર મુખમુદ્રા, સુદૃઢ દેહયષ્ટિ, સુઘડ-સ્વચ્છ પોશાક અને સતર્ક-સતેજ આંખોવાળો એક યુવાન સમગ્ર પરિષદની કાર્યવાહીનું નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો. તેની પાસે ‘ડૉક્ટર ઓફ સાયન્સની’ની પદવી હતી. તે પોતાનું ભાષણ આપવા ઊભો થયો, તે શું અને કેવી રીતે બોલશે, એના તરફ પરિષદમાં બેઠેલાં સૌની નજર હતી. ભાષણની શરૂઆતમાં જ તેણે કહ્યું :

“જે લોકોની પરિસ્થિતિ ગુલામો કરતાંય બહુતર છે અને જેમની લોકસંખ્યા ફ્રાન્સના દેશની લોકસંખ્યા જેટલી છે, એવા ભારતમાંના એક પંચમાંશ લોકોની ફરિયાદો હું પરિષદ સામે રજૂ કરું છું. એવા અસ્પૃશ્યોની માંગણી છે કે ભારતની સરકાર લોકોને, લોકો માટે ચલાવેલી અને લોકોની હોવી જોઈએ.”

ગોળમેજી પરિષદમાં આ યુવાનના આવા શબ્દો સાંભળીને પરિષદને આંચકો લાગે તે સ્વાભાવિક હતું. બ્રિટિશ શાસન અને ભારતની એ વખતની સાંપ્રત દારુણ સ્થિતિ વિશે તેણે રોકડા અને જડબાતોડ સવાલો કર્યા. બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓ એકબીજાનાં મોં જોવા લાગ્યા. ભારતીય પ્રતિનિધિઓમાં બળભળાટ મચી ગયો. એ યુવાનની સાચી, નીડર, નિર્ભય અને વિવેકપૂર્ણ સ્પષ્ટ વાણીએ સમગ્ર પરિષદ ઉપર ઘેરી અસર ઊભી કરી. વિશ્વમંચ પર એણે કરેલી ટીકામાં માનવજીવનના મૂળભૂત અધિકારોની મુદ્દાસર રજૂઆત હતી, એમાં સમતા અને બંધુતા માટેનું દર્દ હતું, અનુકંપા હતી, અપીલ હતી. એમાં સાચી રાષ્ટ્રભક્તિ હતી. બ્રિટિશ વડાપ્રધાન મેકડોનાલ્ડે પણ આશ્ચર્ય સાથે, પરિષદની પૂર્ણાહુતિમાં પોતાના ભાષણમાં, યુવાનના એ ભાષણને વક્તૃત્વકલાનો ઉત્તમ નમૂનો કહ્યો.

પરિષદમાં ત્યાં મહારાજાઓની હરોળમાં બેઠેલી એક વ્યક્તિના દેદીપ્યમાન ચહેરા ઉપર, ભાષણ સાંભળ્યા પછી અતિપ્રસન્નતા કળાઈ રહી હતી. એમની આંખોમાં આનંદના આંસુ હતાં. એ મહારાજા ગુજરાતના હતા. બ્રિટનમાં એમનો બંગલો પણ હતો. પરિષદમાંથી પોતાના નિવાસસ્થાને પાછા ફરતાં તેમણે પોતાનાં રાણીને કહ્યું, ‘આપણા બધા પ્રયત્નો અને પૈસા સાર્થક થયા. આજે એક મહાન કાર્યથી મળેલી સફળતા જોઈને અને પ્રાપ્ત થયેલા યશથી આનંદ થયો.

આમ, જેમણે પોતાનાં ગૌરવ અને આનંદ રાણી આગળ વ્યક્ત કર્યાં તે હતા વડોદરાના પ્રજાવત્સલ, દેવત્વપોષક મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ. એ યુવાન તે બીજા કોઈ નહિ પણ ભારતના પ્રખર ન્યાયવિદ્, સામાજિક ક્રાંતિના મશાલચી બંધારણઘડવૈયા, કર્મનિષ્ઠ મહામાનવ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર.

સમાજ કે રાષ્ટ્રસેવા માટે વિદેશ જઈને શ્રેષ્ઠ વિદ્યાપ્રાપ્તિના મનોરથ સેવતા બાબાસાહેબને મહારાજાએ સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને જાહેર નાણાતંત્ર માટે અભ્યાસ કરવા શિષ્યવૃત્તિ આપી હતી. આમ, દીવાથી દીવો પ્રગટ્યાનો મહારાજાને અનેરો આનંદ હતો.

ડૉ. આંબેડકરનાં સ્વાધ્યાય અને ચિંતનનો વ્યાપ અને ઊંડાણ અમાપ હતાં. વિશ્વકક્ષાના ધુરંધરોને એમણે પુસ્તકો દ્વારા પચાવ્યા હતા. અમેરિકાના બંધારણ દ્વારા સમાનતા તેમજ ફ્રેન્ચક્રાંતિ દ્વારા માનવઅધિકારના ખ્યાલો વિશ્વમાં વહેતા થઈ ગયા હતા. અબ્રાહમ લિંકને ગુલામીપ્રથા દૂર કરી લોકશાહી મૂલ્યોને મૂર્તિમંત કર્યાં હતાં. કાળાગોરાના ભેદના નિર્મૂલન માટે લ્યૂથર કિંગ શહીદીને વર્યાં હતા. ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને સ્ત્રી સમાનતા માટે જંગ છેડ્યો હતો ત્યારે માનવઅધિકારો માટે, સમાજજીવનના રોગને નિર્મૂળ કરવાના સામર્થ્યમાં રાષ્ટ્રપ્રેમી ડૉ. બાબાસાહેબની તોલે કોઈ આવી શકે એમ નહોતું. સમતા, બંધુતા તેમજ ગૌરવપૂર્ણ માનવજીવનના અધિકારરૂપી પાયાના સિદ્ધાંતો ડૉ. બાબાસાહેબનાં સઘળાં જીવનકાર્યોમાં ચરિતાર્થ થાય છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવનમાં વડોદરાના રાજવી સયાજીરાવ ગાયકવાડ પછી બીજા એક મહારાજા પણ આવ્યાં. જેમણે એમના જીવનને વધુ તેજસ્વી બનાવ્યું. એ હતા કોલ્હાપુરના મહારાજા શાહૂજી મહારાજ. શાહૂજી મહારાજ સ્વયં સામાજિક સમતાના પ્રખર હિમાયતી હતા. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને પ્રથમવાર મહારાજા મળ્યા ત્યારે એમને જોતાં જ મહારાજાએ કહેલું : ‘આ માણસ કાંઈક જુદી જ માટીનો બનેલો છે.’ બાબાસાહેબ પરદેશથી ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈને ભારત પાછા આવ્યા એ સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાં વાંચીને શાહૂજીને ખૂબ સંતોષ અને આનંદ થયો હતો. મહારાજા સામે ચાલી ડૉ. આંબેડકરનું સરનામું શોધીને મુંબઈમાં એ જ્યાં રહેતા હતા તે પરેલ વિસ્તારમાં એમને મળવા ગયા હતા. શાહૂજી મહારાજે તેમને તમામ પ્રકારની મદદ કરી હતી. મહારાજે ભવિષ્યવાણી કરેલી કે : ‘એક સમયે એ સમગ્ર ભારત વર્ષના નેતા હશે એવું મારો અંતરાત્મા કહે છે.’

ડૉ. બાબાસાહેબના વ્યક્તિત્વઘડતરમાં એમના પિતા રામજી સકપાલે આપેલા સંસ્કાર અને શિક્ષકોનો સદ્ભાવ મહત્વનાં રહ્યાં છે, વાચન સાથેનો આ સંસ્કારવારસો એમના જીવનમાં હંમેશાં પ્રમુખસ્થાને રહ્યો. ડૉ. બાબાસાહેબ કહે છે : અમારો પરિવાર ધનવાન નહોતો છતાં ઘરનું વાતાવરણ કોઈપણ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ, સુરક્ષિત પરિવારને શોભે એવું હતું. અમારા પિતા અમારા સંસ્કાર બાબતે ખૂબ જાગ્રત હતા. ભોજન પહેલાં તેઓ અમને ઘરમાં બેસાડી અમારી પાસે ભજન, દોહા, શ્લોક ગવડાવતા. પિતા સંતોનાં ભજન અને કબીરના દોહા ગાતા ત્યારે અમારા ઘરનું વાતાવરણ ખૂબ પવિત્ર બની જતું. બાબાસાહેબે ‘મૂકનાયક’ સામયિકની સૌથી ઉપર સંત તુકારામ મહારાજના ભજનની પંક્તિઓ લખી હતી એ પછી ‘બહિષ્કૃત ભારત’ નામનું બીજું સામયિક શરૂ કર્યું, ત્યારે સંત જ્ઞાનેશ્વરની પંક્તિઓ મૂકી હતી. ‘જાતપાત પૂછે ના કોઈ હરિ કો ભજે સો હરિ કા હોઈ’ એવા કબીરના દોહાઓએ બાબાસાહેબના આત્માને સતત પ્રજ્વલિત રાખ્યો હતો. બાળપણના ગાઢ સંસ્કારોના પુણ્યપ્રતાપે બીજા ધર્મને આદર આપવાની ઉદારતા તેઓ કેળવી શક્યા હતા. આમ, સમતા અને પ્રેમનો પારંપારિક લોકવારસો એમના ઘરના સંસ્કારોરૂપે જ મળ્યો હતો.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર મુલાયમ હૃદયના, પ્રેમાળ, ભાવુક, નિરભિમાની અને મધુરતાથી સભર વ્યક્તિત્વના માલિક હતા. દેખાવે કઠોર હતા છતાં ચંચળ નિકટના માણસો સાથે એમનો વર્તવ પ્રેમાળ રહેતો. બાળપણમાં જીવન વ્યવહારમાં અસ્પૃશ્યતાના અનેક કટુ અનુભવો થયા છતાં તેમના સંસ્કારો તેમજ દૃઢ મનોબળને કારણે એમના જીવન વ્યવહારમાં સમતા, બંધુતા અને કરુણા પ્રમુખસ્થાને રહ્યાં.

1924નો એક પ્રસંગ છે : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર પોતાના કાર્યાલયમાં કોઈ એક વિષય ઉપર લોકો સાથે ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. બરાબર તે સમયે જ એક વયોવૃદ્ધ સદ્ગૃહસ્થ લાકડીને સહારે એમના કાર્યાલયના દરવાજે આવીને ઊભા રહ્યા. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર તો એમને જોતાંવેંત ખુરશીમાંથી ઊભા થઈ ગયા અને જઈને સીધા જ વૃદ્ધ પુરુષને પગે લાગ્યા.

બીજા લોકોને તો નવાઈ લાગી. પેલા આગંતુકે આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું : ‘ચિરંજીવી હો !’ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ખૂબ આદર સહિત એમને કાર્યાલયમાં દોરી લાવ્યા. સાથીદારો વૃદ્ધજનની ઓળખાણ ઈચ્છતા હતા એટલે ડૉક્ટર સાહેબે કહ્યું : મિત્રો, આ મારા ગુરુજી છે. એમના હાથ નીચે મેં પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તમે જાણો છો કે મારી અટક તો આંબાવડેકર હતી, પણ બાળપણમાં મને આંબેડકર અટક આપનાર ગુરુજી મહાદેવ આંબેડકર સ્વયં બ્રાહ્મણ છે. આજે અચાનક જ મને મળવા આવ્યા, એથી હું ઉપકૃત થયો છું. એમનાં પાવન પગલાં મારા કાર્યાલયમાં પડ્યાં, એથી ધન્યતા અનુભવું છું. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વાત સાંભળીને ઉપસ્થિત બધા જ લોકોએ એમને પ્રણામ કર્યા. એક જમાનાનો બાળક આંબેડકર આજે મહાન વિદ્વાન ડૉ. આંબેડકર બની ગયો છે છતાંય એની નમ્રતામાં કે એમની ગુરુભક્તિમાં ક્યાંયે કમી આવી નથી. એ જોઈને ગુરુજીની આંખમાંથી હર્ષના આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં. ભીમરાવનો આદર પામીને ગુરુજી તો ભાવવિભોર થઈ ગયા અને એટલું જ બોલ્યા : ‘ભીમા ! તેં તારા કુળનું નામ તો દીપાવ્યું જ છે પણ તારે લીધે તો મનેય યશ મળ્યો છે. તું અમર થવાનો છે.’ ગુરુજીએ થોડીક વાતો કરીને જવાની તૈયારી કરી. એટલે બાબાસાહેબ બોલ્યા : ‘સાહેબ ! મેં હજુ કમાણી કરી નથી. છતાંય મારી ઈચ્છા એવી છે કે હું ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી આપના ચરણોમાં સમર્પિત કરી ગુરુદક્ષિણા અર્પણ કરું.’ એકવાર ગુરુજી સવારના સમયે કાર્યાલયમાં પુનઃ પધાર્યા. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે પાંચ પાન, પાંચ સોપારી, સવા રૂપિયો અને નવી ધોતી ગુરુદક્ષિણારૂપે ગુરુજીને ચરણે ધર્યા.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની ગુરુભક્તિ અજોડ હતી. શાળામાં બપોરે રિસેસમાં ભીમરાવ ઘરે જમવા જાય એ ગુરુજીને ગમતું નહિ એટલે ગુરુજી પોતાના ટિકિનમાં થોડાંક વધારે શાક, ભાખરી લાવતા અને ભીમરાવને પ્રેમથી ખવરાવતા. ગુરુજીનાં આ ભાખરી-શાકના પ્રેમભર્યા સ્વાદની માીઠાશ બાબાસાહેબના જીવનમાં જડાઈ ગઈ હતી. પોતાના જન્મદિવસ-હીરક મહોત્સવ સમયે મુંબઈના નરેપાર્કમાં યોજાયેલી વિશાળ સભા સમક્ષ આ પ્રસંગનો ગૌરવથી ઉલ્લેખ કરીને તેમણે કહ્યું : ‘શાળાજીવનનું આ મારું મીઠું સંભારણું હતું.’

લંડનથી અભ્યાસ પૂરો કરી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ભારત પાછા આવ્યા, પછી જાહેર જીવનમાં સક્રિય થયા. ભારતના પદ્મલિતોમાં સ્વાવલંબન, સ્વાભિમાન, સંસ્કાર અને આત્મોદ્ધારનું કાર્ય શરૂ કરીને દેશમાં મહાપરિવર્તન કરનાર નવયુગનાં મંડાણ કર્યા અને એ માટે એમણે માર્ચ 1924માં ‘બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા’ની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થામાં અન્ય જાતિના લોકોને પણ સ્થાન આપ્યું. સર ચીમનલાલ સેતલવાડ સંસ્થાના પ્રમુખ હતા અને સંસ્થાના કાર્યકારી અધ્યક્ષ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર હતા.

બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભાના પ્રારંભે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે પ્રવચન સામાજિક સમતા અને બંધુભાવ તરફ પોતાનો ઝોક વ્યક્ત કરે છે. તેમણે કહ્યું હતું : “સમાજના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે મેં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે, જેથી સમાજના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે પ્રામાણિકતાથી કામ થઈ શકે. મારી જ્ઞાનશક્તિનો ઉપયોગ માત્ર મારા કુટુંબ કે પરિવાર માટે નહિ કરું. સમાજની પ્રગતિ માટે મેં અનેક યોજનાઓ બનાવી છે. આ યોજનાઓ પાર પડશે તો ચોક્કસપણે અસ્પૃશ્ય અને સ્પૃશ્ય બંને સમાજને લાભ થશે.”

હિન્દુ હોવા છતાં અસ્પૃશ્યો મહાડના ચવદાર તળાવના પાણીનો ઉપયોગ કરી શકતા નહોતા અને નાસિકના કાલારામ મંદિરમાં ભગવાનનાં દર્શન કરવાનો હક તેમનો નહોતો. અસ્પૃશ્યો ભગવાનનાં દર્શન કરે એથી ભગવાનની મૂર્તિ અપવિત્ર થઈ જાય અને તળાવનું પાણી વાપરવાથી અભડાઈ જાય એવી માનસિકતા હતી. આ બંને સ્થાનો પર અસ્પૃશ્યોનો સમાનતા અને ન્યાય મળે તે માટે બાબાસાહેબ આંબેડકરે સત્યાગ્રહ આદર્યો હતો. ‘સમતા સૈનિક દળ’ના સંમેલનમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે સત્યાગ્રહ બાબતે કહેલું : ‘ચવદાર તળાવનું પાણી બધા પંથ, જાતિ અને ધર્મના લોકોને સમાનરૂપે પીવા મળે એવા અધિકાર માટેનો આ સંઘર્ષ હતો. નાસિકના મંદિર પ્રવેશનો સંઘર્ષ, વાસ્તવમાં હિન્દુ સમાજમાં સામાજિક સમાનતા માટેનો હતો.’

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે ચવદાર તળાવમાંથી એક અંજલી ભરી જળ પીધું અને પ્રચંડ જનસમૂહે તેનું અનુકરણ કર્યું હતું. આ કાર્ય દ્વારા તેમણે પોતાના માનવીય અધિકાર અને સમાનતા માટેના સત્યાગ્રહને યોગ્ય ઠેરવ્યો હતો. ભારત માટે શતાબ્દીઓ પછી સામાજિક સમાનતા માટેનો આ પરમ મંગળ એવો ભાગ્યશાળી દિવસ હતો.

મહાડ નગરપાલિકાએ પોતાના અધિકાર નીચે આવતા ચવદાર તળાવનું પાણી અસ્પૃશ્યો માટે ખૂલ્લું મૂકવાની જાહેરાત કરી હતી. છતાં મહાડના અસ્પૃશ્યોને તળાવનું પાણી વાપરવાનો અધિકાર મળ્યો નહોતો. મહાડના બાપુરાવ જોશી, તુળજારામ ધારિયા, સીતારામ પંત, ગંગાધર પંત, સહસ્રબુદ્ધે જેવા ઉચ્ચવર્ણના નેતા પણ ડૉ. બાબાસાહેબ સાથે સત્યાગ્રહમાં જોડાયા હતા.

મહાડનગરના કેટલાક બ્રાહ્મણોએ આ સત્યાગ્રહને ટેકો જાહેર કર્યો; પરંતુ પોતાના કેટલાક જડ અનુયાયીઓએ આ વાતનો વિરોધ કરી. બ્રાહ્મણોને સત્યાગ્રહમાં સામેલ ન કરવાની વાત કરી. આ સમયે ડૉ. બાબાસાહેબે આ ચળવળને ટેકો આપનાર બ્રાહ્મણ કાર્યકર્તાઓનું પોતે સ્વાગત કરશે એવી જાહેરાત કરી, આમ એમનો ટેકો ન લેવાની શરત પોતાને માન્ય નથી એવું સ્પષ્ટપણે જણાવી ડૉ. બાબાસાહેબે કહ્યું : ‘બ્રાહ્મણ અમારા દુશ્મનો નથી. મિથ્યા બ્રાહ્મણત્વ સિવાયનો બ્રાહ્મણ અમને પોતાનો લાગે છે. અમારા સત્યાગ્રહમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ ભાગ લેવા સ્વતંત્ર છે, પછી તે વ્યક્તિ ગમે તે જ્ઞાતિની હોય. આ સંઘર્ષ તત્ત્વ માટે છે, તે કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા જ્ઞાતિ સામે નથી. અમારા પવિત્ર કાર્યમાં તો તત્ત્વનિષ્ઠાથી પ્રેરિત થઈને જે કોઈ આગળ આવશે તેનું અમે સ્વાગત કરી, આભાર માનીશું.’ બાબાસાહેબની બીજી પણ શરત હતી કે આ સત્યાગ્રહ સંપૂર્ણ અહિંસક હશે. ડૉ. બાબાસાહેબે મહાડ સત્યાગ્રહ અંગેની ભૂમિકા રજૂ કરતાં કહ્યું હતું : ‘અમે જે કાર્યની શરૂઆત કરી છે એ કાર્ય માત્ર અમારા ઉદ્ધાર પૂરતું સીમિત નથી. એ તો હિન્દુ ધર્મના ઉદ્ધાર માટે છે. આ રાષ્ટ્ર કાર્ય છે.’ જોકે, દેશના દુર્ભાગ્યે ડૉ. બાબાસાહેબના હૃદયની આ વિશાળતા અને એમના ઉદ્દેશ્યને જાતિવાદની જડ માનસિકતામાં જકડાયેલા લોકો સમજી શક્યા નહોતા.

મહાડમાં બંધુતા અને સામાજિક ન્યાય માટે જે સત્યાગ્રહનાં મંડાણ થયાં હતાં તેનાથી ડૉ. બાબાસાહેબ માત્ર જ્ઞાતિપુરુષ નથી, કિંતુ રાષ્ટ્રપુરુષ છે, એ કેવળ વિદ્યાભૂષણ નથી, કર્તવ્યશીલ નેતા છે એ પુરવાર થયું. એમના દેદીપ્યમાન વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ દેશભરમાં ફેલાયો. મહાડ સત્યાગ્રહની બાબતમાં તેમની ભૂમિકા સ્પષ્ટ હતી. એમણે 25 ડિસેમ્બર 1927ના દિવસે મહાડમાં અધ્યક્ષીય ભાષણમાં કહ્યું હતું : ‘મહાડમાં અમે હિન્દુ સમાજમાંથી અસમાનતા હટાવવા અને તેને સંગઠિત કરવાનું લક્ષ્ય લઈને એકઠા થયા છીએ. જ્યાં સુધી સમાજ એકવર્ણીય નહિ બને ત્યાં સુધી અસ્પૃશ્યતા ખતમ નહિ થાય અને સમાજમાં ક્યારેય સમાનતા આવશે નહિ. પોતે આદરેલા સંઘર્ષથી સમાજમાં કટુતા વધે નહિ, કાયદાનું સન્માન થાય અને સામાજિક ખાઈ ઓછી થાય એવી વિશાળ ભૂમિકાનાં દર્શન ડૉ. બાબાસાહેબના મહાડ સત્યાગ્રહમાં થાય છે. સમાનતાનો અર્થ બતાવતી વખતે એ કહેતા કે ‘સમાજમાં ઊંચનીચનો ભાવ ન રહે, જાતિવાદ અને અસ્પૃશ્યતા ન રહે અને વ્યક્તિને સમાન તક મળે અને વ્યક્તિનું સ્થાન જન્મથી નહિ પરંતુ યોગ્યતાથી નક્કી થવું જોઈએ.’ અમારાવતીમાં ‘બેરાર પ્રાંત અસ્પૃશ્ય પરિષદમાં ડૉ. બાબાસાહેબે કહ્યું હતું : ‘આભડછેટથી માત્ર અદ્યૂતોને જ નુકસાન થયું નથી. એનાથી સવર્ણોને પણ નુકસાન થયું છે અને સૌથી વધુ નુકસાન તો રાષ્ટ્રને થયું છે. આથી અસ્પૃશ્યતા નાબૂદીનું આંદોલન સાચા અર્થમાં દેશના નિર્માણનું આંદોલન છે. દેશમાંથી અસ્પૃશ્યતા અને સામાજિક વિષમતા દૂર થશે તો એનાથી દેશનો જ વિકાસ થશે.’

બાલગંગાધર ટિળકના પુત્ર શ્રીધર પંત ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના ખૂબ નિકટના મિત્ર હતા. તેમના સામાજિક વિચારો ક્રાંતિકારી અને પ્રગતિશીલ હતા. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને શ્રીધર પંત ‘સમાજ સમતા સંઘ’ નામની સંસ્થા બનાવી સામાજિક ભ્રાતૃભાવ વધે તે માટે કાર્યક્રમો કરતા હતા. ઉચ્ચવર્ણના પુરોહિત દ્વારા અસ્પૃશ્યોનાં લગ્ન વૈદિકવિધિથી કરાવવાં, ગણેશોત્સવ, સમૂહભોજન, આંતરજ્ઞાતિય લગ્નને પ્રોત્સાહન આપવું વગેરે કાર્યક્રમો તેઓ સાથે રહીને કરતા. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે એક પ્રસંગે ‘સમાજ સમતા સંઘ’ના ઉદ્દેશ્ય બાબતે કહેલું : ‘સમાજ સમતા સંઘ’ હિન્દુ સમાજમાંથી નાત-જાત અને અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવા ઘણી મહેનત કરે છે. આ સંગઠનમાં બધી મહેનત કરે છે. આ સંગઠનમાં બધી જ્ઞાતિના લોકો સામેલ છે અને એમાં બધી જ્ઞાતિના લોકોને પ્રવેશવાની છૂટ છે, ભલે પછી તે ગમે જ્ઞાતિનો હોય. આંતરજ્ઞાતિય ખાન અને લગ્નને ઉત્તેજન આપીને જ આભડછેટની બીમારી દૂર કરી શકાય. નહિતર અસ્પૃશ્યતાની બીમારી સંપૂર્ણ નષ્ટ ક્યારેય નહિ થાય. અસ્પૃશ્યતા સંપૂર્ણ દૂર થાય તે માટે અમે સંઘર્ષ કરી રહ્યા છીએ.’ સમગ્ર રાષ્ટ્રનો વિચાર ન કરતાં માત્ર પોતાની જ્ઞાતિને જ વફાદાર રહેવું એને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર રાષ્ટ્રદ્રોહની શ્રેણીમાં મૂકતાં પોતાના ‘જાતિ વિચ્છેદ’ પુસ્તકમાં લખે છે કે “એક રાષ્ટ્રના નાગરિક હોવા છતાં વફાદારી માત્ર પોતાની જ્ઞાતિ પૂરતી જ મર્યાદિત રાખવી એ રાષ્ટ્રદ્રોહ ન કહેવાય ?”

ડૉ. બાબાસાહેબની દરેક ચળવળ બંધુભાવ અને સામાજિક સમાનતા તરફ લઈ જનારી મહત્વની સામાજિક ક્રાંતિ હતી. રાષ્ટ્રની સામાજિક પુનર્ચના માટેનો એક અભૂતપૂર્વ સંઘર્ષ હતો. ડૉ. બાબાસાહેબે બુદ્ધના સમદષ્ટિ - સમભાવ - સમાનતાના ઉપદેશને આદર્શ માન્યો હતો. તેઓ કહેતા કે ‘સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતા એ મારા જીવનની તત્ત્વત્રયી છે. આ તત્ત્વ મેં ફેંચી રાજ્ય ક્રાંતિમાંથી લીધું નથી. એના મૂળ ભગવાન બુદ્ધના જ્ઞાનદર્શનમાં છે.’ બંધારણસભામાં તેમણે આ જ વાત કહેલ : “બંધુતા વગર સ્વતંત્રતા અને સમાનતા સ્વાભાવિક રીતે પ્રસ્થાપિત નહિ થાય. બંધુત્વ એટલે શું ? બંધુત્વ એટલે બધા ભારતીયો વચ્ચે ભાઈચારાની ભાવના. આ એક એવો સિદ્ધાંત છે જે આપણા સામાજિક જીવનને એકતા અને એકાત્મતા પ્રદાન કરશે.”

એક સાંજે બંગલાના બગીચામાં ચર્ચા ચાલતી હતી. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે ટોપલો ભરીને કેરીઓ મંગાવી હતી. કેરીઓ પાણીમાં સાફ કરીને બધાને એક એક આપી. એટલામાં દરવાજે ઊભેલા ચોકીદાર તરફ ડૉ. બાબાસાહેબની નજર પડી. એમણે બૂમ પાડીને એને બોલાવ્યો અને ટોપલામાંથી કેરી લઈને ખાવાનું કહ્યું. ચોકીદારના તો હોશકોશ ઊડી ગયા. પણ એમના હુકમનો અનાદર કરે કેવી રીતે ? એણે બે ત્રણ કેરીઓ લઈને ચાલવા માંડ્યું. બાબાસાહેબે એને રોક્યો અને ખુરશીમાં બેસીને આરામથી ખાવાનું કહ્યું. શ્રીકૃષ્ણ ચાંદીવાલા નામનો અંગ્રેજ અખબારનો પત્રકાર એમની બાજુમાં જ બેઠેલો. એણે અંગ્રેજીમાં ડૉ. બાબાસાહેબને કહ્યું : “સાહેબ ! તમે તમારી પોઝિશન અને મોભાનો તો વિચાર કરો. તમે તો વાઈસરોયની એક્ઝિક્યુટિવ કાઉન્સિલના સભ્ય છો. આવા એક મામૂલી ચોકીદારને તમારી સામેની ખુરશીમાં બેસાડીને કેરી ખાવાનું કહેવું ઉચિત નથી.”

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે એની વાત સાંભળીને જવાબ આપતાં કેટલીક રસપ્રદ વાતો કરી : “માનવતાનો દરજ્જો તો વાઈસરોયની કાઉન્સિલના સભ્ય કરતાંય ઊંચો છે. વાઈસરોયનું પદ પણ એની આગળ પાણી ભરે છે. અત્યારે હું સરકારી હોદ્દા ઉપર નથી બેઠો. મારો ચોકીદાર ઈમાનદાર છે, તે માણસ છે અને મારે એની સાથે માણસ તરીકેનો જ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. ગરીબીને કારણે કદાચ એ ભણી શક્યો નહિ હોય ! જો ભણ્યો હોત તો કદાચ વાઈસરોયની એક્ઝિક્યુટિવ કાઉન્સિલનો સભ્ય હોત ! આપણો દેશ તો એવો અભાગિયો છે કે અહીં માણસ ને માણસ તરીકે મૂલવવામાં આવતો નથી. ઊંચનીચનો - નાનામોટાનો ભેદભાવ ચોવીસે કલાક દિમાગમાં ઘૂસેલો રહે છે. આવી અમાનવીય મનોવૃત્તિને હું બિલકુલ પસંદ કરતો નથી.’ ડૉ. બાબાસાહેબનો અભિગમ હંમેશાં માનવીય રહ્યો. સ્વતંત્રતા, સમતા, સમરસતા, એકાત્મતા અને બંધુતાના તેઓ પથદર્શક રહ્યા. એ હંમેશાં કચડાયેલા, શોષિત, પીડિતજનોના કલ્યાણ અને ન્યાય માટે સંઘર્ષરત રહ્યા. એમની દૃષ્ટિએ ‘માનવતા’ જ મૂલ્યવાન હતી, આવા વિશ્વકોટિના મહામાનવને શતશત વંદન...

શબ્દ-સમજૂતી

મુત્સદ્દી રાજદ્વારી પુરુષ; પરિષદ સભા; દેહયષ્ટિ સુંદર સુકોમળ સપ્રમાણ દેહ; નિરીક્ષણ ધ્યાનથી જોવું; પરીક્ષણ તપાસ; સાંપ્રત વર્તમાન; દારૂણ ભયંકર; જડબાતોડ જડબાને તોડે તેવું; સમતા સમાનતા; બંધુતા ભાઈચારો; નિર્ભીક ભય વિના; સુચારુ સારું; પ્રખર સખત, ઉગ્ર; અપાર પાર વિનાનું, પુષ્કળ; હિમાયતી આગ્રહ રાખનાર; બહિષ્કૃત તિરસ્કાર પામેલું; આંગતુક નવું આવનારું; ઉપકૃત આભારવશ; સ્વાવલંબન પોતાનું કામ પોતાની જાતે જ કરે તે; સ્વાભિમાન આત્મગૌરવ; સમરસતા જીવમાત્ર પ્રત્યે એતાત્મકતા સરખાપણું.

સ્વાધ્યાય

1. નાચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) આંબેડકરના પિતા ભોજન પહેલાં શું કરાવતા હતા ?
- (2) સયાજીરાવ ગાયકવાડે ઘરે આવીને રાણીને શું કહ્યું ?
- (3) આંબેડકરને કોણે અને શા માટે શિષ્યવૃત્તિ ભાષણનું શું કહ્યું ?
- (4) બ્રિટિશ વડાપ્રધાન મેકડોનાલ્ડે ડાપૂણીહુતિ ભાષણનું શું કહ્યું ?
- (5) ડૉ. બાબાસાહેબના જીવનની તત્ત્વત્રયી કઈ છે ?
- (6) ડૉ. બાબાસાહેબના મતે બંધુતાનો શો અર્થ છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ટૂંકમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ગોળમેજી પરિષદના ભાષણ પછી આંબેડકર વિશે કેવો ખ્યાલ ઊભો થયો ?
- (2) બાબાસાહેબની ગુરુભક્તિ વિશે લખો.
- (3) અમરાવતીના ભાષણમાં બાબાસાહેબે કઈ વેદના વ્યક્ત કરી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) સામાજિક સમરસતાના નિર્માણમાં બાબાસાહેબનું યોગદાન.
- (2) ડૉ. આંબેડકરના વિવિધ સત્યાગ્રહો અને તેની અસરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘બંધારણના ઘડવૈયા : બાબાસાહેબ’નો પરિચય મેળવો.
- ડૉ. આંબેડકરની ગુરુભક્તિ વિશે નિબંધ લખો.
- ડૉ. આંબેડકરની વિવિધ ડિગ્રીઓનો વિગતે અભ્યાસ કરો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- બાબાસાહેબની બંધુતા-સમતા-સમરસતાના વિવિધ પ્રસંગો દ્વારા તેમનું ચરિત્ર વિદ્યાર્થીઓ પાસે રજૂ કરો.
- ‘વીસમી સદીના રાષ્ટ્રપુરુષો અને તેમનું પ્રદાન’ વિષય ઉપર એક હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરાવો.
- ‘ચલણ-નાણાં વ્યવસ્થા’ અંગેના બાબાસાહેબના દષ્ટિપૂત વિચારોનો વિદ્યાર્થીઓને પરિચય કરાવો.

કાવ્ય-કંડિકાઓ

હારી ગયાનું એટલે તો દુઃખ નથી મને,
જીતી ગયા જે દાવ એ કંઈ પારકા નથી

— બરકત વિરાણી ‘બેફામ’

શમે ના વેરથી વેર, ટળે ના પાપ પાપથી;
ઔષધ સર્વ દુઃખોનું મૈત્રીભાવ સનાતન.

— સ્નેહરશ્મિ

એન્ટવ ચેખોવ

(જન્મ : 27-1-1860; અવસાન : 15-7-1904)

એન્ટન પાવલોવીચ ચેખોવ રશિયાના ખ્યાતનામ વાર્તાકાર તેમજ નાટ્યકાર હતા. તેમનો વ્યવસાય ડૉક્ટર (તબીબ)નો હતો. મોસ્કો સ્ટેટ મેડિકલ યુનિ. દ્વારા તબીબી ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. માત્ર રશિયામાં જ નહિ, પણ વિશ્વમાં તેમની વાર્તાઓ વાચકો ને વિવેચકો દ્વારા પુરસ્કૃત થઈ છે. રશિયાના આ આધુનિક વાર્તાકારને પુસ્કિન એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો. ‘ધ સીગલ’, ‘ધ એરી ઓરયાડ’ એમનાં વિશ્વવિખ્યાત નાટકો છે.

જેને આપણે હૃદય કે અંતરાત્મા કહીએ છીએ એને પોતાનો સ્વ-ભાવ છે. મનુષ્યને જેમ જેમ જગતનો અનુભવ થાય છે તેમ તેમ ધન, સત્તા, કીર્તિ, વાસના, અહંકાર એને વળગતું જાય છે ને હૃદય એનો સ્વ-ભાવ ગુમાવે છે. ઉત્તમ સત્યો એવું ઔષધ છે જેનાથી હૃદય કે અંતરાત્માનું આપણું સ્વાભાવિક તેજ આપણને પાછું મળે છે.

એન્ટન ચેખોવની આ જાણીતી વાર્તા છે. વીસ લાખનું ઇનામ જેને મળવાનું છે એવો યુવાન વકીલ પંદર વર્ષ જેલમાં રહ્યા પછી પુસ્તકો, ગ્રંથોના સેવનથી અલૌકિક ભાવ-જગતનો સ્વામી બને છે ને લૌકિક ધન લાલસાને ઠોકર મારે છે. લેખકે અહીં કળાની સાથે જીવન મૂલ્યને પ્રગટ કર્યું છે. મૂળ વાર્તા 'The bet'નો ‘શરત’ નામે અનુવાદ ડૉ. રમેશ ઓઝાએ કર્યો છે.

પાનખર ઋતુની એ એક અતિશય ઠંડી રાત હતી. વૃદ્ધ બેંક માલિક યાદ કરતો હતો કે આજથી પંદરેક વર્ષ પહેલાં આવી જ એક ઠંડી રાત હતી જ્યારે એણે એક ભવ્ય મિજબાની ગોઠવી હતી. એ મિજબાનીમાં અનેક બુદ્ધિજીવી હાજર હતા. તે વખતે હાજર રહેલા મહેમાનોએ ભાતભાતની મજાની વાતો કરી હતી. કાચદાની વાતો નીકળતાં કડકમાં કડક સજા વિશે ચર્ચા નીકળી હતી. મોટા ભાગના મહેમાનોએ મૃત્યુદંડની સજા પ્રત્યે અસંમતિ દર્શાવી હતી. એ લોકોએ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે મૃત્યુદંડની સજા એક પ્રકારની જૂની પુરાણી અને અનૈતિક સજા છે. એક મહેમાને તો કહ્યું, ‘મૃત્યુદંડ તો ખરાબ અને અમાનુષી સજા કહેવાય.’ કેટલાક મહેમાનોએ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે દેહાંતદંડની સજાને આજીવન કેદની સજામાં ફેરવી નાખવી જોઈએ.

‘હું તમારી સાથે સંમત નથી થતો.’ યજમાન બેંકરે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો. ‘મને એવું લાગે છે કે અન્ય જાઓ કરતાં દેહાંતદંડની સજા વધારે સારી છે. જન્મટીપ કરતાં મૃત્યુદંડ વધુ નૈતિક અને માનવતાભરી સજા છે. દેહાંતદંડ માણસને તત્કાળ ખતમ કરે છે જ્યારે જન્મટીપની સજા માણસને ધીમે ધીમે ખતમ કરે છે.

(આ મિજબાનીમાં આમંત્રિત) મહેમાનોમાં આશરે પચીસેક વર્ષનો એક યુવાન વકીલ પણ હતો. (ઉપસ્થિત બધા જ મહેમાનોમાં) એ સૌથી નાની ઉંમરનો હતો. એ (યુવાન વકીલ)નો અભિપ્રાય માગવામાં આવ્યો ત્યારે એણે કહ્યું, ‘બંને પ્રકારની સજાઓ અનૈતિક છે; પરંતુ મારે જો (દેહાંતદંડ અને જન્મટીપ) એ બેમાંથી એકની પસંદગી કરવાની હોય તો હું જન્મટીપ વધુ પસંદ કરું. બિલકુલ ન જીવવા કરતાં કોઈ પણ રીતે જીવવું એ વધુ સારું છે.’

એ વખતે મોટા ભાગના હાજર રહેનારાઓ પૈકી બેંકમાલિક સૌથી વધુ યુવાન અને વળી વધુ પૈસાદાર હતો. વકીલની વાત સાંભળી એ ઉશ્કેરાઈ ગયો અને બોલ્યો, ‘એ સાચું નથી. તમે જો પાંચ વર્ષ પણ એકાંતમાં જેલવાસ ભોગવી શકો તેમ માનતા હો તો હું વીસ લાખ (બે મિલિયન)ની શરત મારવા તૈયાર છું. એકાંતના જેલવાસ કરતાં ભાગ્યે જ બીજી કોઈ સજા ઓછી કંટાળાજનક છે.’

તમે ખરેખર સમજીને આ કહી રહ્યા છો ?’ યુવાન (વકીલ) બોલ્યો. ‘મને શરત મંજૂર છે. હું પાંચ વર્ષ નહિ પણ પંદર વર્ષની સજા ભોગવીશ.’

‘પંદર વર્ષ ?’ બેંકમાલિક બોલ્યો, ‘ખરે ! સજાજન, હું વીસ લાખ (બે મિલિયન)નું જોખમ ઉઠાવવા તૈયાર છું.’

‘કબૂલ, તમે વીસ લાખનું જોખમ ઉઠાવો છો તો હું મારી સ્વતંત્રતાનું જોખમ ઉઠાવું છું.’ વકીલે કહ્યું. (એ સાંભળીને)

બેંકમાલિકે કહ્યું, ‘અરે નવયુવાન, તું છેલ્લો નિર્ણય લે તે પહેલાં બે વાર વિચાર કરી લે. મારે મન તો વીસ લાખની કાંઈ વિસાત નથી, પણ તારે માટે તો જિંદગીનાં પંદર ઉત્તમોત્તમ વર્ષ ગુમાવવાનાં થશે. તારા જેવા અવિચારી યુવાન બહુ ઓછા હોય. એક વાત ન ભૂલતો કે ફરજિયાતપણે ભોગવવી પડતી સજા કરતાં સ્વયંસ્વીકૃત સ્વૈચ્છિક - સજા વધારે કઠોર લાગે છે.’

પણ યુવાન વકીલ મક્કમ રહ્યો અને અતિશય મૂર્ખાઈભરેલી (અવાસ્તવિક) અને અક્કલ વગરની શરતનું પાલન કરવા તૈયાર થયો.

(સજાની શરત પ્રમાણે) એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે, બેંકમાલિકના ભાગમાં આવેલા એક સુંદર રહેઠાણમાં આ યુવાન (વકીલે) કડક ચોકીપહેરા હેઠળ સજા ભોગવવી. વળી, એ શરત નક્કી થઈ કે પંદર વર્ષ સુધી વકીલે એ આવાસની બહાર ક્યાંય નીકળવું નહિ, કોઈ માણસને મળવું નહિ, કોઈ માણસનો અવાજ સુધ્ધાં એને કાને પડવો જોઈએ નહિ, કોઈ જાતનાં છાપાં કે પત્રો એને અપાશે નહિ. તેમ છતાં એ (વકીલ) સંગીતનાં વાદ્યો તથા કેટલાંક પુસ્તકો રાખી શકાશે, પત્રો લખી શકશે અને પોતે જે કંઈ ખાવાપીવા ઈચ્છે તે મેળવી શકશે એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આવાસમાં રાખવામાં આવેલી નાનકડી બારીમાંથી જ આ વ્યવહાર કરવાનો હતો.

1870ના નવેમ્બરની 14મી તારીખે બાર વાગ્યાથી સજાનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો અને એ સજાનો અંત 1885ના નવેમ્બરની 14મી તારીખે બરાબર બાર વાગ્યે આવવાનો હતો. (જે શરતો મૂકવામાં આવી હતી તેમાંની) એક પણ શરતનો ભંગ થાય કે વકીલ-કેદી એની જેલમાંથી બે મિનિટ જેટલો પણ વહેલો બહાર નીકળી આવે તો બેંકમાલિક એને વીસ લાખ (એક પાઈ પણ) ચૂકવવા બંધાયેલો ન હતો.

જેલવાસના પ્રથમ વર્ષ દરમિયાન વકીલ-કેદીને એકલતા ઘણી સાલી. ધીમે ધીમે એ વાચન તરફ વળ્યો. એણે અનેક પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન ગ્રંથો વાંચી નાખ્યા. સંગીતની મોજ માણી અને કલાકો સુધી લખ્યા કર્યું. એ રીતે પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. છઠ્ઠા વર્ષે કેદીએ જુદી જુદી ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો, તત્ત્વજ્ઞાન તથા ઇતિહાસનું પણ અધ્યયન કર્યું. એ પછીનાં ચાર વર્ષ દરમિયાન એણે અંદાજે છસો જેટલાં મોટાં મોટાં પુસ્તકો વાંચી કાઢ્યાં. દસમા વર્ષ પછી તો ટેબલ પાસે બેસીને ફક્ત બાઈબલનું જ અધ્યયન તેણે કરવા માંડ્યું. એણે બાઈબલ વારંવાર વાંચ્યું. બાઈબલના વાચન પછી એણે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને લગતાં શાસ્ત્રો તથા ધર્મના ઇતિહાસને લગતાં પુસ્તકો હાથમાં લીધાં.

જેલવાસનાં છેલ્લાં બે વર્ષ દરમિયાન એણે જુદા જુદા વિષયો પરનાં ઘણાં બધાં પુસ્તકો વાંચી કાઢ્યાં. એણે જગતના મહાન લેખકોનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં. તદુપરાંત પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર અને ઔષધશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ વાંચ્યા. કોઈને કદી સાંભળવામાં ભાગ્યે જ આવ્યો હશે એવો એ બનાવ હતો.

પેલા વૃદ્ધ બેંકમાલિકને આ સઘળી બાબત યાદ આવી અને એણે વિચાર્યું કે આવતી કાલે બાર વાગે એ મુક્ત થઈ જશે. અમારી શરત પ્રમાણે મારે એને વીસ લાખ આપવા પડશે, હું જો એને એ રકમ આપી દઈશ તો હું બરબાદ થઈ જઈશ. પંદર વર્ષ પહેલાં અહીં મળેલા બધા માણસો કરતાં હું વધુ પૈસાદાર હતો, પણ હવે બાજી પલટાઈ ગઈ છે, હું પહેલાં જેવો પૈસાદાર રહ્યો નથી. વર્ષોથી મારી સમૃદ્ધિમાં ઘટાડો થતો રહ્યો છે. એ (વકીલ કેદી) કેમ મરી ન ગયો ? હવે એની ઉંમર ચાલીસની થઈ છે. મારી પાસે બાકી રહેલી છેલ્લી પાઈ પણ એ લઈ જશે. પરણશે અને મજા કરશે, જ્યારે મારે એક ભિખારીની જેમ એની સામે ઈર્ષ્યાથી જોતાં રહેવું પડશે. ના, ના, આ તો ભારે થઈ ગઈ. એનું મોત જ હવે માત્ર ઉપાય રહ્યો હતો.

રાત્રિના ત્રણ વાગ્યા હતા. એ અતિશય ઠંડી રાત્રિ હતી. બેંકમાલિકે જેલ-આવાસની ચાવી લીધી, લાંબો કોટ પહેર્યો અને ઘરની બહાર નીકળ્યો. જેલ પાસે જઈને એણે બે વાર ચોકીદારને બૂમ પાડી; પરંતુ કંઈ જવાબ ન મળ્યો. હવામાનથી બચવા ચોકીદારે આ આશ્રયસ્થાન લઈ લીધું હતું અને હવે ક્યાંય જઈને ઊંઘી ગયો હતો.

વૃદ્ધ બેંકમાલિક વિચારવા લાગ્યો, ‘હું જો મારા ધાર્યા પ્રમાણે કરું તો લોકોને સૌપ્રથમ શંકા ચોકીદાર પર પડશે.’ તે જેલના બારણા પાસે ગયો. એણે નાનકડી બારીની અંદર ડોકિયું કર્યું. કેદીના ઓરડામાં મીણબત્તી સળગતી હતી. કેદી ટેબલ પર બેઠો હતો. કેદીની પીઠ સિવાય કશું દેખાતું ન હતું. ટેબલ પર અને ટેબલની બાજુમાં (પાથરેલી) શેતરંજ પર ઉઘાડાં (ખુલ્લાં) પુસ્તકો દેખાતાં હતાં.

પાંચેક મિનિટ પસાર થઈ ગઈ. કેદી હજુ હાલતોચાલતો ન હતો. બેંકમાલિકે બારણા પર ટકોરા માર્યા, તેમ છતાં કેદી હાલતોચાલતો નહિ. ત્યાર બાદ ભરંકમાલિકે બારણાનું તાળું તોડ્યું. તે ઓરડામાં દાખલ થયો અને એણે એ પાતળા અને દૂબળા થઈ ગયેલા માણસ (વકીલ)ને જોયો. એ નિદ્રામાં ડૂબેલો હતો. નીચેની બાજુએ વળેલા એના મસ્તકની સામે એક કાગળનો ટુકડો પડ્યો હતો. જેમાં સુંદર હસ્તાક્ષરમાં કંઈક લખેલું હતું.

બેંકમાલિકને વિચાર આવ્યો, ‘અરે બિચારો ! એ ઊંઘે છે અને કદાચ વીસ લાખનાં સ્વપ્નો માણતો હશે. પણ એના માથે ભમતા મોત વિશે એને કશી ખબર નથી. લાવ, જોઉં તો ખરો કે એણે કાગળના ટુકડામાં શું લખ્યું છે.’

એણે કાગળનો ટુકડો હાથમાં લીધો અને નીચે મુજબ વાંચવા માંડ્યું :

આવતી કાલે બાર વાગે મને મારી સ્વતંત્રતા પાછી મળશે અને અન્ય લોકો સાથે હળવા મને મળવાનો અધિકાર મળશે; પરંતુ આ ઓરડો છોડીને બહાર હું સૂર્યપ્રકાશ જોઉં તે પહેલાં મારે તમને કંઈક કહેવું છે. પૂરેપૂરી સમજદારીપૂર્વક હું તમને જણાવવા માગું છું કે તમે લોકો જેને જગતની સારી ચીજો ગણો છો એમાંથી એક પણ ચીજ મારે જોઈતી નથી (અર્થાત્ ત્યજું છું). કારણ કે મૃત્યુ એ બધાનો નાશ કરશે એ વાતની મને બરાબર ખબર છે.

‘પંદર વર્ષ સુધી મેં પાર્થિવ જીવનનો અભ્યાસ કર્યો છે. એ ખરું કે (એ દરમિયાન) મેં નથી માણસને જોયો કે નથી ભૂમિને જોઈ, પણ પુસ્તકો દ્વારા મેં ગીતો ગાયાં છે. હરિયાણાં જંગલો, ખેતરો, નદીઓ, સરોવરો અને નગરો પણ જોયાં છે. વળી, મેં ચમત્કારો સર્જ્યા છે, ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને આખાંને આખાં સામ્રાજ્યો જીતી લીધાં (મેળવી લીધાં) છે...

‘તમારાં પુસ્તકોએ મને શાણપણ દીધું છે. તમારામાંના મોટા ભાગના માણસો કરતાં હું વધુ શાણો (બન્યો) છું.’

‘તમે બધાએ તમારી સમજશક્તિ ગુમાવી છે અને અવળો માર્ગ પસંદ કર્યો છે. તમે અસત્યને સત્ય માની લીધું છે.’

‘તમે જેના સહારે જીવન ગુજારો છો એ સિદ્ધ કરવાના આશયથી મારે મન જે રકમ સ્વર્ગ સમાન હતી તે વીસ લાખની રકમનો હું સ્વીકાર કરવા માગતો નથી. (નકારું છું) એ રકમ મેળવવા માટેના મારા અધિકારથી મારી જાતને મુક્ત કરવા માટે હું નિર્ધારિત સમય કરતાં પાંચ કલાક વહેલો અહીંથી ભાગી છૂટીશ અને એ રીતે શરતનો ભંગ કરીશ...

બેંકમાલિકે પત્ર વાંચવાનું પૂરું કર્યું ત્યારે એ દિગ્મૂઢ થઈ ગયો. તેણે પત્રના એ પાનાને ટેબલ પર મૂક્યું. પેલા વિચિત્ર માણસને કપાળે ચુંબન કર્યું અને રડતો હોય તેમ બહાર નીકળી ગયો. તેની આખી જિંદગીમાં કદી કોઈ સમયે એને પોતાના પર આટલો બધો ધિક્કાર નહિ ઊપજ્યો હોય.

બીજે દિવસે સવારે પહેરેગીર આવ્યો અને તેણે સમાચાર આપ્યા કે કેદી (વકીલ) ભાગી છૂટ્યો છે. પેલા વૃદ્ધ બેંકમાલિકે છુટકારાનો દમ લીધો.

(‘ગ્રંથ : આત્માની ઔષધિ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

મિજબાની આનંદ સાથે લેવાતું ભોજન; અમાનુષી જંગલી, કૂર; પહેરેગીર ચોકીદાર; દિગ્મૂઢ આશ્ચર્યચકિત; ધિક્કાર તિરસ્કાર.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) દેહાંતદંડ એટલે શું ?
- (2) જન્મટીપની સજા એટલે શું ?
- (3) બેંકમાલિક કેટલું જોખમ ઉઠાવવા તૈયાર થયો ?
- (4) બેંકમાલિકે કેદીના કપાળે શા માટે ચુંબન કર્યું ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) મિજબાનીનું વર્ણન તમારા શબ્દોમાં કરો.
- (2) યુવાન વકીલે શો અભિપ્રાય આપ્યો ?
- (3) વાચન દ્વારા યુવાન વકીલના દૃષ્ટિવિકાસનો ખ્યાલ આપો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ‘શરત’ વાર્તાના શીર્ષકની યથાર્થતા ચર્ચો.
- (2) વૃદ્ધ બેંકમાલિકનું ચરિત્ર-ચિત્રણ કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- એન્ટન ચેખોવનો ફોટો નેટ પરથી મેળવી નોટિસ બોર્ડ ઉપર મૂકો.
- એન્ટન ચેખોવના જીવનચરિત્ર વિશે વિશેષ જાણકારી પ્રાપ્ત કરો.
- એન્ટન ચેખોવની અનુદિત વાર્તાઓ મેળવીને વાંચો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- રશિયન વાર્તાકાર એન્ટન ચેખોવના સાહિત્યિક પ્રદાનની ચર્ચા કરો.
- ગુજરાતીમાં અનુદિત થયેલા રશિયન સાહિત્યકારોનો પરિચય કરાવો.
- ગુજરાતીમાં ઉપલબ્ધ વિશ્વના અનુદિત સાહિત્ય વિશે વિદ્યાર્થીઓ પાસે પરિચયાત્મક વાતો કરો.

વ્યાકરણ : લેખન સ્વરૂપો

સંક્ષેપીકરણ

તમે કોઈ પિકચર કે નાટક પૂરા અઢી-ત્રણ કલાક ખર્ચાને જુઓ છો. એના વિશે જ્યારે મિત્ર તમને પૂછે, ત્યારે એને કહેવા માટે તમે એટલો જ સમય લો છો ? ના, પંદર-વીસ મિનિટમાં તો આખી ઘટના તેને સમજાવી દો છો. એક કલાક તમે કોઈ વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું હોય, પણ એના વિશે બીજાને માહિતી આપવી હોય તો ? તો દસ મિનિટ પૂરતી હોય છે ને ! બે કલાક સુધી લગાતાર જોયેલી ક્રિકેટમેચનો અહેવાલ આપવામાં તમે પૂરી પંદર મિનિટ પણ લેતા નથી.

આ બધી વાતો તમે ટૂંકમાં બીજાને સમજાવી શકો છો. તમારી સમજશક્તિ અને સ્મરણશક્તિ અનુસાર સામેવાળાને તમે માણેલા કાર્યક્રમનું પુનઃકથન કરી શકો છો. તમે માણેલું, અનુભવેલું, વિચારેલું કે વાંચેલું તમારા ચિત્તતંત્રમાં ગોઠવાતું જતું હોય છે. પછીથી તમારા શબ્દભંડોળના સહારે ટૂંકાણમાં તે વ્યક્ત થતું હોય છે. આમ, પુનઃકથન એ એક રીતે સ્વૈર (મરજી પ્રમાણેની) બાબત હોય છે.

આજે માણસનાં સ્થિતિ-સંયોગો અનુસાર તે બધું જ સાંભળી-વાંચી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોય, તેવા સમયે આવું ટૂંકું કથન-લેખન અનુકૂળ રહે છે. ટૂંકાણ એટલે જ સંક્ષેપ.

મૂળ વાતની વિશેષતા અને તેનો વિચાર જાળવીને, ટૂંકાણમાં રજૂ કરવાની કલા એટલે સંક્ષેપીકરણ.

અહીં આપણે કોઈ લખાણના સંક્ષેપ વિશે થોડો અભ્યાસ કરીશું.

કોઈ પત્રકાર લાંબી-લચક ઘટના અડધું પાનું ભરીને વર્તમાનપત્રમાં છાપે તો એને કેટલા જણ વાંચે ! પણ એ જ ઘટના કોઈ મુદ્દાનો લોપ (હ્રાસ) ન થાય એ રીતે ટૂંકાણમાં અને રસિક બને એ રીતે છપાય તો ! તો ઓછા સમયમાં ઘણા જણ ઘટનાથી માહિતગાર બની રહે. બસ આ છે સંક્ષેપનો કલા-કસબ અને આજના સમયની જરૂરિયાત.

કોઈ લખાણનો સંક્ષેપ (સાર) કરવા માટે કઈ કઈ બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ :

- (1) આખું લખાણ ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જવું. જે બાબત સરળતાથી સમજાય નહિ તેને બે-ત્રણ વાર વાંચી જવી. તેમાં કયા વિષયની કઈ વાત કહેવામાં આવી છે તે પૂરેપૂરું સમજી લેવું.
- (2) વાંચવામાં આવેલી બિનમહત્વની બાબતોને જુદી પાડી દેવી. જેથી સંક્ષેપલેખનમાં તે વિગતો દૂર જ રહે.
- (3) મૂળ લખાણ કરતાં ત્રીજા ભાગનું (આશરે) લેખન કરવાનું છે એવા ખ્યાલ સાથે લખાણમાંથી મુદ્દાઓ તારવતા જવા.
- (4) લખાણમાં આવતાં અવતરણો, ઉદાહરણો, અલંકારો, પારિભાષિક શબ્દો, શબ્દસમૂહો વગેરે પણ જુદાં તારવવાં. તેમાંથી જરૂર જેટલાંનો ઉપયોગ કરી શકાય.
- (5) શબ્દસમૂહોને સ્થાને તેના માટેનો એક શબ્દ-સામાસિક શબ્દ વાપરવો.
- (6) એક જ વાતને સમજાવવા માટે એકથી વધારે શબ્દો કે વધારે વાક્યો વાપરવામાં આવ્યાં હોય તો તેને શક્ય હોય તો એક વાક્યમાં સમાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો. એમ કરવામાં વાક્ય અસ્પષ્ટ (સંકુલ) ન બની જાય તે પણ જોવું.
- (7) લખાણમાં જોડણી શુદ્ધ લખવી અને યોગ્ય વિરામચિહ્નો વાપરવાં.
- (8) લખાણમાં વિચારની કમિકતા જળવાઈ રહે તેનો ખ્યાલ રાખતાં જવું.
- (9) ટૂંકું અને અર્થસભર શીર્ષક આપવું.

હવે સંક્ષેપીકરણ—સારલેખનના આપણો નમૂના જોઈએ :

આપણું જીવન જુદા જુદા પ્રકારના અનેક ભયથી ભરેલું છે. બાહ્ય ભય તો છે જ. તે સાથે કામ, ક્રોધ વગેરે આંતરિક ભય પણ ખરા. તેથી મનમાં જરા પણ ભય ન હોય તેવી વૃત્તિ કેળવવી પૂરેપૂરી શક્ય નથી. તે જ બધા ભયથી સંપૂર્ણ મુક્તિ પામી શકે છે કે જેણે આત્માને ઓળખી લીધો હોય કે જેને આત્માનું જ્ઞાન થયું હોય. ભય વિનાની સ્થિતિ એટલે જરા પણ મૂર્છિત નહિ એવી સ્થિતિની પરાકાષ્ઠા. એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે નિશ્ચયની અત્યંત જરૂર છે. તે માટેના પ્રયત્નો હંમેશાં ચાલુ રહે તો ભયની વૃત્તિ ઓછી થઈ શકે છે. આત્મા પર શ્રદ્ધા વધારવાથી પણ ભયવૃત્તિને ઓછી કરી શકાય છે. અત્રે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે જેટલા ભય છે તેમના મૂળમાં આપણો દેહ જ છે. દેહ પ્રત્યેની મમતા-આસક્તિ દૂર થાય તો ભયરહિત અવસ્થાને સહેજે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

સમજૂતી :

- (1) સૌપ્રથમ આ પેરેગ્રાફમાંથી શબ્દસમૂહો તારવીએ અને એના બદલે યોગ્ય શબ્દ પસંદ કરીએ.

જરા પણ ભય ન હોય તેવી વૃત્તિ - નિર્ભયતા, નિર્ભયવૃત્તિ

ભયથી સંપૂર્ણ મુક્તિ - ભયમુક્તિ

આત્માનું જ્ઞાન - આત્મજ્ઞાન

ભય વિનાની સ્થિતિ - નિર્ભયતા

જરા પણ મૂર્છિત નહિ એવી સ્થિતિ - સંપૂર્ણ જાગૃતિ

આત્મા પર શ્રદ્ધા - આત્મશ્રદ્ધા, નિશ્ચયશક્તિ

દેહ પ્રત્યેની મમતા - આસક્તિ - દેહભાવ

- (2) ત્યાર બાદ લખાણમાંથી આ પ્રમાણે મુદ્દાઓ તારવવા :

— મનુષ્યજીવન ભયથી ભરેલું

— નિર્ભયતા કઠિન

— આત્મજ્ઞાન, નિશ્ચયશક્તિથી ભય દૂર થાય

— ભયનું મૂળ દેહ

— દેહભાવનો નાશ એટલે ભયમુક્તિ

- (3) હવે આ મુદ્દાઓને જોડીને સળંગ વિચારખંડ લખતા જવો :

(આ પેરેગ્રાફમાં એવાં કોઈ ઉદાહરણો, અવતરણો, અલંકારો વગેરે નથી એટલે સામાસિક શબ્દો જ પદક્રમ—પદસંવાદનો ખ્યાલ રાખીને ગોઠવવાના છે.)

- (4) સંક્ષેપ આ મુજબ કરી શકાય :

“માનવજીવન આંતર-બાહ્ય અનેક ભયથી ભરેલું છે. નિર્ભયતા કેળવવી અઘરી છે (નિર્ભયતા કેળવવી સરળ નથી.) ભયમુક્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા આત્મજ્ઞાન અને આત્મશ્રદ્ધા વધારવી જોઈએ. (આત્મજ્ઞાન અને નિશ્ચયશક્તિ

જાગ્રત કરવાથી ભયમુક્ત થવાય છે.) ભયનું મૂળ જ શરીર છે. દેહભાવ દૂર થાય એટલે આપોઆપ નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય છે.”

કૌંસમાં મૂકેલાં વાક્યો વૈકલ્પિક છે. જવાબમાં બંને લખવાં નહિ.

(5) શીર્ષક : નિર્ભયતા

• ‘વિદ્યાર્થીજીવનમાં જો કંઈ સિદ્ધ કરવા જેવું તત્ત્વ મને લાગ્યું હોય તો તે જીવનકળા છે. જે જીવવાની કળા હસ્તગત કરે છે, તેને સાધનો તથા સગવડની ઊણપ વિશે ફરિયાદ કરવાપણું હોતું નથી. તે તો પોતાની સામે જેટલાં અને જેવાં સાધનો હોય, જેટલી અને જેવી સગવડ હોય, તેનો એવી સજીવ કળાથી ઉપયોગ કરે છે કે તેમાંથી જ તેની સામે આપોઆપ નવાં સાધનોની સૃષ્ટિ ઊભી થાય છે. તે વણમાગી આવી ઊભી રહે છે. જે આવી જીવનકળા જાણતો ન હોય તે હંમેશાં આ નથી, તે નથી, આવું નથી, તેવું નથી એવી ફરિયાદ કર્યા જ કરે છે અને તેની સન્મુખ ગમે તેટલાં અને ગમે તેવાં સાધનો ઉપસ્થિત હોય તો પણ તેને મૂલ્ય સમજાતું નથી, કારણ કે તે જંગલમાંથી મંગલ કરવાની કલા જ ધરાવતો નથી.

પરિણામે એવા વિદ્યાર્થી મળેલ સગવડના લાભથી તો વંચિત રહી જ જાય છે અને ભાવિ સગવડના લાભો તો માત્ર તેમના મનોરાજ્યમાં જ રહી ઊલટી વ્યાકુળતા ઊભી કરે છે. તેથી આપણે ગમે તે ક્ષેત્રમાં ગમે તે કરતાં હોઈએ છતાં એમાં જીવનકળાની પ્રથમ જરૂર છે અને એ કળા એટલે ઓછામાં ઓછી અને નજીવી ગણાતી સાધન-સામગ્રીમાં પણ સંતુષ્ટ મને આગળ વધવામાં તેનો ઉપયોગ કરી લેવો અને સ્વપુરુષાર્થથી પોતાની સૃષ્ટિ ઊભી કરવી તે.

અગવડોનો અતિ ભાર જો જીવનને કચડી નાખતો હોય તો એ દોષ સગવડોના ઢગલામાં પણ રહેલો જ છે. જેને બહુ સગવડ તે હંમેશાં પ્રગતિ કરી જ શકે, એવો ધ્રુવ નિયમ નથી. તેથી ઊલટું, જે વધારે અગવડ કે મુશ્કેલીમાં હોય તે પાછળ રહી જાય છે કે કચડાઈ જાય છે એવો પણ ધ્રુવ નિયમ નથી. પણ ધ્રુવ નિયમ તો એ છે કે બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ હોય તો જ ગમે તે સ્થિતિમાંથી આગળ વધી શકાય.’

— પંડિત સુખલાલજી

પ્રસ્તુત પેરેગ્રાફમાં જેના માટે એક શબ્દ મૂકી શકાય તેવા શબ્દસમૂહો નથી. અલંકારો પણ નથી. તો એમાંથી શું દૂર કરી શકાય ?

અહીં વાતને સરળ રીતે સમજાવવા માટે એક જ વાતને જુદા શબ્દો દ્વારા વારંવાર દંઢ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

- ‘આ નથી, તે નથી, આવું નથી, તેવું નથી’ એટલે કે સતત ‘ફરિયાદ’ છે.
- ‘જંગલમાંથી મંગલ કરવાની કલા’ એટલે જ ‘જીવનકલા’.
- છેલ્લી પાંચ-છ લીટીઓમાં જે વાત સમજાવી છે તેનો સાર લેખકે જ છેલ્લી લીટીમાં મૂકી આપ્યો છે.

મુદ્દાઓની તારવણી :— ઓછાં સાધનોથી પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય.

- જીવનકળા નહિ જાણનારની સતત ફરિયાદો હોય.
- ઓછાં સાધનોનો પ્રગતિમાં ઉપયોગ કરી લેવો.
- અગવડો કે સગવડોનો અતિભાર જીવનને કચડે છે.
- બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થથી જ પ્રગતિ શક્ય બને.

હવે આ મુદ્દાઓને જોડીને સળંગ વાક્યો દ્વારા સંક્ષેપ કરીએ :

“જે વિદ્યાર્થી જીવનકળાને સિદ્ધ કરી લે છે તે ઓછાં સાધનોથી પણ સિદ્ધિ-પ્રગતિ મેળવી શકે છે. જે જીવનકળા જાણતો નથી તે સતત ફરિયાદો કર્યા જ કરે છે. ઓછી સાધન-સામગ્રીમાં પણ સંતુષ્ટ રહીને પ્રગતિ કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરી લેવો. જાતમહેનતથી જોઈતી વસ્તુઓને મેળવવા પ્રયત્નશીલ રહેવું. બહુ અગવડો હોય તો પ્રગતિ ન થાય અને બહુ સગવડો હોય તો પ્રગતિ થાય જ એવો કોઈ અટલ નિયમ નથી. સાચો નિયમ એ છે કે - બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ દ્વારા ગમે તેવી સ્થિતિમાંથી પણ પ્રગતિ કરી શકાય છે.”

શીર્ષક : જીવનકળા અથવા પ્રગતિનો પંથ

સ્વાધ્યાય

1. આ પેરેગ્રાફ વાંચી તેનો સંક્ષેપ કરી, યોગ્ય શીર્ષક આપો :

‘મહાત્માજીનું બધું ગદ્ય, વ્યાખ્યાનો, લેખો વગેરે સર્વજનતાને ઉદ્દેશીને લખેલું હોય છે. એવા કેટલાક વિદ્વાનો હોય છે, જેઓ પોતાનું સાહિત્ય માત્ર વિદ્વાનો માટે જ છે એમ માને છે. એમાં એમને કશું ખોટું લાગતું નથી. ગાંધીજી સર્વને માટે લખે છે. તેઓ સર્વના ઉદય માટે લખે છે, માટે સર્વ સમજે એવું લખે છે. ધર્મનીતિ એ સર્વને સમજવાનો અને સમજાવવાનો વિષય છે. એમણે કહ્યું છે કે મને જેમાંથી લાભ થયો હોય તે વસ્તુ સર્વ સમજે અને ફાવે તેનો લાભ લે એમ હું ઇચ્છું છું. તેમનામાં આખી જનતા માટે પ્રેમ છે અને માટે એઓ આખી જનતા માટે લખે છે. સર્વ સમજે એવું એમનું લખાણ ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ તેને અપૂર્ણ માને ! આને લીધે તેમની ભાષા, વાક્યરચના, દાખલાદલીલ, સર્વ સાદાં અને સર્વ સમજે એવાં હોય છે. તેમનાં વાક્યો ટૂંકાં હોય છે. ટૂંકાં વાક્યોના તો તેમને કલાકાર કહી શકાય. પણ સાદી ભાષાનો અર્થ ગૌરવ વિનાની નહિ. તેમની ભાષા વસ્તુના ગૌરવને બરાબર વ્યક્ત કરે છે. તેને માટે સંસ્કૃત શબ્દોની જરૂર હોય તો તેઓ સંસ્કૃત શબ્દો પણ વાપરે છે. તેમની ભાષા સાદી છતાં નિર્બળ નહિ. તેમના સંકલ્પનું આખું બળ, બધું ગૌરવ તેમના ગદ્યમાં નિર્વિઘ્ને વહી આવે છે. તેઓ શબ્દો જોખીજોખીને મૂકે છે. શબ્દપસંદગી માટે શબ્દની ચર્ચા કરતાં મેં તેમને જોયા છે. જેમને સત્યનો આગ્રહ હોય એમને ભાષા અયોક્કસ રાખવી પાલવે પણ નહિ. તેઓ ચોક્કસ ભાષામાં મુદ્દાસર લખે છે. એક શબ્દ પણ વધારે પડતો ન આવી જાય તેને માટે તેઓ કાળજી રાખે છે.’

— રામનારાયણ વિ. પાઠક

2. નટવરલાલ પ્ર. બુચ દ્વારા લખાયેલ ‘ઉછીનું માગનારાઓ’ હાસ્ય નિબંધમાંથી નીચેના પેરેગ્રાફનો સંક્ષેપ કરો.

ઉછીનું માગનારાઓ લગભગ અપરિગ્રહી..... ટાણાસર આખી જનાર વિરલ હોય છે.

3. નીચેના પરિચ્છેદનો સારસંક્ષેપ કરી, યોગ્ય શીર્ષક આપો :

સ્વાશ્રયમાં ઘણાક ઉત્તમ ગુણો ખીલી નીકળે છે, ને તે ગુણોથી જ માણસ સુખી થાય છે અને પૂજ્ય ગણાય છે. જે મહાન ગુણ સ્વાશ્રયથી ઉત્પન્ન થાય છે—તે સંતોષ છે અને તેથી જ જોડે ધૈર્ય પણ ચાલ્યું આવે છે. સંતોષી અને ધૈર્યવાન સ્વાશ્રયી મનુષ્ય પ્રામાણિક અને ન્યાયી થાય છે. સ્વાશ્રય, સંતોષ, ધૈર્ય અને ન્યાય તથા પ્રામાણિકતા એટલા ગુણોનું નામ જ સ્વતંત્રતા કહેવાય છે, જેની-તેની વાતની ના જ પાડ્યા કરવી, કે જેમાં-તેમાં દોષ કાઢવા કે સર્વનું અપમાન થાય તેવી ઉદ્ધતાઈ રાખવી, એનું નામ સ્વતંત્રતા નથી. સ્વતંત્રતા છે એટલે તે સ્વાશ્રયી છે. તે ઉદ્યોગી હોય, દયાળુ અને શુદ્ધ હોય, એમાં કહેવું જ શું ? ટૂંકામાં સ્વાશ્રયથી સદ્વૃત્તિનો ખરો ઉદય થાય છે, ને સર્વદા કલ્યાણ પેદા થાય છે. સ્વાશ્રય વિના કોઈ સુખી કે મોટું થઈ શક્યું

નથી. વગવસીલાથી કે ખુશામત-ગુલામગીરીથી કદાપિ કોઈને અધિકાર કે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય, પણ તે યોગ્ય રીતે દીપે કે ભોગવાય તે માટે તો સ્વાશ્રયની જ અપેક્ષા છે. એટલે જો સ્વાશ્રય ન હોય તો તેવું જે મળ્યું હોય તે પણ લાંબુ ટકતું નથી, માટે સર્વત્ર સ્વાશ્રય જ વિજયી છે, સ્વાશ્રય જ પૂજાય છે, એમ યથાર્થ સમજી નિરંતર આપણા પોતાના પર જ આધાર રાખવો, જે આપણાથી થઈ શકે તેની પારકા ઉપર આશા ન રાખવી, જે આજ થાય તે કાલ ઉપર ન રાખવું, જે સવારે થાય તેને સાંજ ઉપર ન ધકેલવું, ને ક્ષણ પણ ઉદ્યોગથી વિરામ ન પામવો.

(‘બાલવિલાસ’માંથી)

– મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી

કાવ્યનું રસદર્શન

ધોરણ 12ની કક્ષાએ આપણે તમારા પાઠ્યપુસ્તકની બહારની કોઈ કવિતાનું રસદર્શન કરીશું. આ તબક્કે રસદર્શન માટે આપણે પરિશીલન, સમજૂતી, વિવરણ વગેરે શબ્દો પણ મૂકી શકીએ.

કાવ્યનું રસદર્શન એ આમ તો વૈયક્તિક (વ્યક્તિને લાગુ પડતી, વ્યક્તિએ-વ્યક્તિએ જુદી એવી) બાબત છે. એટલે તેને માટે કોઈ નિશ્ચિત બાબતો, સમાન બાબતો ન પણ આવે. પણ કાવ્યનો આસ્વાદ કરવા-નોંધવા માટે મહત્ત્વની થોડી બાબતો યાદ કરી લઈએ :

- (1) રસાસ્વાદનું કૌશલ્ય અભ્યાસ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ માટે કાવ્યો વાંચવાનો અને એનો અર્થ સમજવાનો મહાવરો હંમેશાં કરતાં રહેવો જોઈએ.
- (2) અહીં જે કાવ્ય આપ્યું હોય તેનું એકાગ્રતાપૂર્વક વાચન કરો. તેમાં રહેલી વાત અને તેના વિચારને પામવાનો પ્રયત્ન કરો.
- (3) તેમાં રહેલા નવા શબ્દો, ન સમજાતા શબ્દોનો અર્થ જાણવા, સમજવા પ્રયત્ન કરો.
- (4) કાવ્યની પંક્તિઓમાં રહેલા વિચારને સળંગ રીતે બાંધવાનો પ્રયત્ન કરો.
- (5) વિશેષરૂપે આ જ કવિની અન્ય કવિતાની પંક્તિઓ, બીજા કોઈની પંક્તિઓ વગેરે પણ સમજૂતી આપતી વખતે મૂકી શકાય.
- (6) કાવ્યમાં રહેલા અલંકાર, કાવ્યપ્રકાર, છંદ, વિશિષ્ટ શબ્દો, સમગ્ર વિચાર વગેરે વિશે પણ ઉલ્લેખ કરી શકાય.
- (7) બધી જ બાબતોને સાંકળીને આ રીતે 250-300 શબ્દોમાં આ કક્ષાએ સમજૂતી આપવી.
- (8) કાવ્યને યોગ્ય શીર્ષક આપવું.

અહીં આપણે કાવ્યના નમૂનાઓ, સમજૂતી સાથે જોઈએ :

ફંફોસ્યું સૌ ફરી ફરી અને હાથ લાગ્યુંય ખાસ્સું :

જૂનું ઝાડુ ટૂથ-બ્રશ, વળી લક્સ સાબુની ગોટી,

બોખી શીશી, ટિનનું ડબલું, બાલદી કૂખકાણી,

તૂટ્યાં ચશ્માં, ક્લિપ, બટન ને ટાંકણી સોય-દોરો !

લીધું દ્વારે નિત લટકતું નામનું પાટિયું, જે

મૂકી ઊંધું, સુપરત કરી, લારી કીધી વિદાય.
 ઊભાં છેલ્લી નજર ભરીને જોઈ લેવા જ ભૂમિ,
 જ્યાં વિતાવ્યો પ્રથમ દસકો મુગ્ધ દામ્પત્ય કેરો;
 જ્યાં દેવોના પરમ વરશો પુત્ર પામ્યાં પનોતો,
 ને જ્યાંથી રે કઠણ હૃદયે અગ્નિને અંક સોંપ્યો !
 કોલેથી જે નીકળી સહસા ઊઠતો બોલી જાણે :
 બા-બાપુ ! ના કશુંય ભૂલિયાં, એક ભૂલ્યાં મને કે ?
 ખૂંચી તીણી સજલ દગમાં કાચ કેરી કણિકા !
 ઉપાડેલાં ડગ ઉપર શા લોહ કેરા મણીકા

— બાલમુકુન્દ દવે

મંદાકાન્તા છંદમાં રચાયેલું કવિ બાલમુકુન્દ દવેનું આ જાણીતું સોનેટ કાવ્ય છે. અહીં કવિ ભાડાનું ઘર ખાલી કરીને બીજા ઘરમાં રહેવા જઈ રહ્યા છે તેનો પ્રસંગ આલેખ્યો છે. અંતે પુત્રના સ્મરણે તેના ચિત્તમાં કરુણતા છવાઈ જાય છે તે ભાવકને વેધક ચોટ આપી જાય છે.

કવિ ભાડાનું એક મકાન ખાલી કરે છે. બીજા ઘરમાં જવા માટેની બધી જ તૈયારી થઈ ચૂકી છે. જૂનું ડબલું, તૂટેલી બાલદી, તૂટેલાં ચશ્માં, ક્લિપ, બટન, ટાંકણી અરે, સોય-દોરો સુધ્ધાં યાદ કરીકરીને એકત્ર કરે છે. તેનો આ અસબાબ મધ્યમ વર્ગના કુટુંબની ઝાંખી કરાવી જાય છે. કવિએ એક પછી એક સાવ જ સામાન્ય-તુચ્છ વસ્તુઓની આખી યાદી મૂકી દીધી છે. બધી જ વસ્તુઓ લારીમાં ખડકાઈ ગઈ છે. અંતે, પોતાની ઓળખ પ્રગટ કરતું નામનું પાટિયું પણ તેમાં ઊંધું મૂકી દીધું છે. જે પાટિયું ઘર પ્રત્યેનો કવિનો માલિકીભાવ દર્શાવતું હતું, એને ઉતારીને જાણે કવિ આ ઘર સાથેનો તેનો સંબંધ પૂરો થયાનું સૂચવે છે !

બધો જ સામાન લારીમાં ગોઠવાયો એટલે લારીને નવા ઘર તરફ રવાના કરી. કવિ દંપતીએ પોતાના મુગ્ધ દામ્પત્યનો પ્રથમ દસકો આ ઘરમાં વિતાવ્યો હતો, એટલે ઘર સાથેનું તેનું જોડાણ અને લાગણી-સંબંધ હોય જ ને ! પતિ-પત્ની હવે છેલ્લી વાર આ ખાલી કરેલા ઘરને જોઈ લેવા ઊભાં રહે છે. આ ઘરની દરેક જગ્યા, પ્રત્યેક ખૂણા સાથે તેનાં સંસ્મરણો જોડાયેલાં છે. નિર્જીવ સ્થળ-સ્થાન તરફની માણસની લાગણી પણ કેવી જીવંત હોય છે ! આ ઘરમાં જ તેમને દેવોના વરદાનરૂપી એક બાળકની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. પણ બાળક સાથે આ દંપતીની લેણ-દેણ નહિ હોય, એટલે કઠણ કાળજે તેને અગ્નિને સોંપી દેવો પડેલો. જીવનનું પ્રથમ બાળપુષ્પ આ ઘરમાં જ મુરઝાઈ ગયેલું.

ઘરમાં છેલ્લી નજર ફેરવતાં આ દંપતીને અચાનક આ પુત્રની યાદ આવી જાય છે. એક ખૂણામાંથી તેમને જાણે સંભળાઈ રહ્યું છે : ‘એ બા-બાપુજી, આ ઘરની નાનામાં નાની, નજીવી વસ્તુને હાથવગી કરીને તમે સાથે લઈ લીધી ને ! તમે કશુંય નથી ભૂલ્યાં; પણ મને એક-ને જ અહીંથી લઈ જવાનું ભૂલી જાઓ છો ! મને તમારી સાથે નહિ આવવા દો ?’

કવિ દંપતીનું હૈયું વલોવાઈ જાય છે. ચિત્તમાં કરુણ ભાવનો અંધકાર છવાઈ જાય છે. બધી જ વસ્તુઓ લઈ જનાર પતિ-પત્ની પોતાના સ્મરણરૂપ પુત્રને સાથે લઈ જઈ શકતાં નથી. એ કરુણ વાસ્તવિકતાને જાણે અહીં જ વિસ્મરી જવા ઇચ્છે છે.

પણ સોનેટની છેલ્લી બે પંક્તિમાં કવિ પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધના કરુણભાવને પ્રગટાવીને વેધક ચોટ રજૂ કરે છે. કવિને આ પુત્રરૂપી સંસ્મરણને અહીં મૂકીને જ જવું છે. કારણ કે કરુણ ઘટનાનું સ્મરણ તો દુઃખદાયક બને છે. પણ તેની એ ઇચ્છા તેને

વશ થતી નથી. એમની આંખમાં કાચની કણીની જેમ આ ઘટના ખૂંચી રહે છે. આંખમાંથી આંસુની ધાર વહેવા માંડે છે. એમના પગ જાણે કોઈએ લોઢાના મણીકા મૂકી દીધા હોય એવા વજનદાર બની જાય છે. ડગલું ભરી શકવા પણ હવે તે સક્ષમ નથી.

આમ, આ કાવ્યમાં ઘર બદલવાના એક સાદા પ્રસંગના સથવારે એક કરુણપ્રસંગની ગૂંથણી કરીને કવિએ ચમત્કારનું નિરુપણ કર્યું છે.

શીર્ષક : જૂનું ઘર ખાલી કરતાં અથવા ઘર બદલતી વેળા

2.

એ લોકો ખેલાં કાપડના તાકા ભરી રાખે છે.

પછી જ્યારે ઉઘાડો માણસ ફાટી જાય છે ત્યારે

વાર-વાર વેચે છે.

એ લોકો ખેલાં ધાન્યના કોથળા ભરી સીવી રાખે છે.

પછી જ્યારે માણસ સડી જાય ત્યારે

કિલો-કિલો વેચે છે.

એ લોકો ખેલાં ઔષધની શીશીઓ

સંઘરી રાખે છે

અને માણસ જ્યારે ફૂટી જાય છે ત્યારે

થોડી-થોડી રેડે છે.

તે તે લોકો છે જ નહિ,

એ તો છે નોટોને ખાઈ ઊછરતી ઊધઈ

બીજું એને ભાવતું નથી.

મારે કવિ થવું જ નથી,

ભારે અસર કરનારી જંતુનાશક દવા થાઉં તો બસ !

— પ્રિયકાન્ત મણિયાર

કોઈ છંદ કે ગેય ઢાળમાં નહિ રચાયેલી એવી પ્રિયકાન્ત મણિયારની આ રચના છે.

આ કાવ્યમાં કવિ એવા લોકોની વાત કરે છે કે જેનામાં ‘માણસાઈ’નો અંશ જ નથી. માનવતાના ભોગે તેઓ બધું જ કરી છૂટવા તૈયાર છે. તેમનું તો એક જ લક્ષ્ય છે — પૈસો પૈસો ને પૈસો !

કવિશ્રી ‘સુંદરમે’

‘પૃથ્વી ઉછંગે ઉછરેલ માનવી,

હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું !’

એમ કવિતામાં ‘માણસ’ બનવાની જે સીધી જ વાત કરી છે તે જ વાત પ્રિયકાંત મણિયાર કટાક્ષ સ્વરૂપે કહે છે.

આજે પણ સમાજમાં ‘પૈસો મારો પરમેશ્વર’ સમજનારા લોકો ઘણા છે. કવિ કહે છે કે એવા લોકો પૈસા કમાવા માટે કાપડના તાકાઓ ગોડાઉનમાં ભરી રાખે છે. ગરીબોને પહેરવા માટે પૂરતાં કપડાં મળતાં નથી. મધ્યમ વર્ગને મોંઘાદાટ કપડાં ખરીદવાનું માંડી વાળી જરૂર પૂરતાં સામાન્ય કપડાંથી ચલાવવું પડે છે. – આ બધાંનું કારણ પેલા સંઘરાખોરો છે. વધારે ને વધારે પૈસા મેળવી લેવાની લાલ્ચમાં તેઓ બીજા વિશે વિચારવાનું જ માંડી વાળે છે. પછી જ્યારે કાપડની અતિશય તંગી ઊભી થાય ત્યારે મોંઘા ભાવ લઈને થોડું થોડું વેચે છે.

તો વળી, કેટલાક લોકો અનાજને સંઘરીને કૃત્રિમ તાણ ઊભી કરે છે પછી જ્યારે મોંઘવારી માઝા મૂકે ત્યારે થોડું થોડું અનાજ મોં માગ્યા પૈસા લઈને ઉપકાર ભાવના કરતાં હોય એવા ભાવથી વેચે છે ! લોકોનું – ગરીબોનું જે થવું હોય તે થાય પણ એમને તો બસ પૈસાથી જ કબાટ ભરવો છે ! ધિક્કાર છે એવા લોકોને !

પૈસાના દાસ બની જનારા આવા કોઈ વળી દવાઓની સંઘરાખોરી કરે છે. માણસ તેના જીવન માટે હવાતિયાં મારતો હોય ત્યારે ‘દવાઓની અછત’ને આગળ ધરી દવાઓનાં કાળાં બજારો કરી લે છે. માણસ સાથે એવા લોકોને બસ કશીયે લાગણી જ નથી. માણસની જિંદગીના કલાકો ગણાતા હોય એવી સ્થિતિમાં પણ એ લોકોની નજર સામે તો હોય છે માત્ર પૈસો જ ! આવા લોકોને ઈશ્વર કેવી રીતે માફી આપે ? અરે, ભાઈ-ભાંડું, સગાં-સંબંધી, મિત્રો એ બધા જ બીજા નંબરે; પહેલા નંબરે તો માત્ર ને માત્ર પૈસો જ !

આવા લોકોના પશુથીયે બદતર વ્યવહાર-વર્તનથી કવિનું હૃદય રડી ઊઠે છે. કવિ કહે છે કે આપણે જેને ‘આ લોકો’ કહીએ છીએ ને તે ‘લોકો’ છે જ નહિ; તે તો છે પૈસા ખાઈને તગડી થતી ઊધઈ. સમાજ એને મન કીમતી છે જ નહિ, બસ અમારું ભલું થવું જોઈએ એવી એની વિચિત્ર માનસિકતા છે. આવા લોકો તરફની તીવ્ર ચીડને કારણે કવિ ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે – મારે કવિ થવું જ નથી, મારે તો ક્ષણમાત્રમાં મરણને નોતરે એવી જંતુનાશક દવા થવું છે બસ ! આ લોકોનું આવું કૂર વર્તન હવે કવિથી સહ્યું જાય તેમ નથી. કવિ તો હવે આવા લોકો વિહોણી દુનિયામાં જ જીવવા ઈચ્છે છે.

આ કાવ્યમાં માણસ ફાટી જાય છે, માણસ સડી જાય છે, માણસ ફૂટી જાય છે એવા શબ્દપ્રયોગો દ્વારા લુચ્ચા માણસોનાં વર્તનની કૂરતા પરાકાષ્ઠાએ કવિ લઈ જાય છે.

માણસાઈ વગરના લોકોની વરવી શોષણરીતિની સામે શોષિત લોકોની અસહાયતા અને ગરીબાઈનું કરુણ ચિત્ર આ કાવ્યમાં આલેખાયું છે. વાર-વાર વેચવું, કિલો-કિલો વેચવું અને થોડી થોડી રેડવી – આ શબ્દપ્રયોગો દ્વારા પણ આજની વરવી વાસ્તવિકતા ખોલીને, આપણી આંખો સામે કવિ તાદૃશ કરે છે.

શીર્ષક – એ લોકો અથવા વેદના

1. આ કાવ્યનું 250થી 300 શબ્દોમાં રસદર્શન કરાવી એને યોગ્ય શીર્ષક આપો :

ના મારે તુજ ભેટ, બક્ષિસ ન વા તારી કૃપા જોઈએ
હું એવો નહિ રંક કે અવરની મારે કૃપા જોઈએ !
આવ્યો હું લઈ નગદ હાથ, કરવા સોદો મને ભાવતો
થા મારી, જન આ નિખાલસતણી જો ચાહના જોઈએ.

જો તું દાન કરે મને, ભગવતી ! દે દાન હૈયા તણું
 હૈયું સાફ પરંતુ કાચ સરખું તે હોવું હા જોઈએ.
 જેમાં જોઈ શકું મુહબ્બતતણી તસ્વીર ખેંચાયલી
 રાજા ચોર લિયે હરી નહિ નહિ એવી મતા જોઈએ.
 આપે તો ગુજરાન આપ મુજને મારી લઈ ખાતરી
 થોડા આપ દિનો વળી સુખતણા ના વાસના જોઈએ
 તે મારી નથી માગણી તુજ કને સંકોચ જેનો તને
 ઝાઝું જો તુજ પાસ હોય નહિ તો સદ્ભાવના જોઈએ.

મગનભાઈ ભૂ. પટેલ ('પતીલ')

2. આ કાવ્યનું 250થી 300 શબ્દોમાં રસદર્શન કરાવી તેને યોગ્ય શીર્ષક આપો :

નદીની રેતમાં રમતું નગર મળે ન મળે,
 ફરી આ દૃશ્ય સ્મૃતિપટ ઉપર મળે ન મળે.
 ભરી લો શ્વાસમાં એની સુગંધનો દરિયો,
 પછી આ માટીની ભીની અસર મળે ન મળે.
 પરિચિતોને ધરાઈને જોઈ લેવા દો,
 આ હસતા ચહેરા : આ મીઠી નજર મળે ન મળે.
 ભરી લો આંખમાં રસ્તાઓ, બારીઓ, ભીંતો,
 પછી આ શહેર, આ ગલીઓ, આ ઘર મળે ન મળે.
 રડી લો આજ સંબંધોને વીંટળાઈ અહીં,
 પછી કોઈને કોઈની કબર મળે ન મળે.
 વળાવા આવ્યા છે એ ચહેરા ફરશે આંખોમાં,
 ભલે સફરમાં કોઈ હમસફર મળે ન મળે.
 વતનની ધૂળથી માથું ભરી લઉં 'આદિલ',
 અરે આ ધૂળ પછી ઉમ્મર મળે ન મળે.

('મળે ન મળે'માંથી)

— 'આદિલ' મન્સૂરી

3. આ કાવ્યનું 250 શબ્દોમાં રસદર્શન કરાવી યોગ્ય શીર્ષક આપો :

ઘર તમે કોને કહો છો ?
જ્યાં ટપાલી પત્ર લાવે,
શોધતા-વણશોધતા મિત્રો અને મહેમાન જ્યાં આવી ચડે,
ક્યારેક તો આવી પડે;
જેનું બધાંને ઠામઠેકાણું તમે આપી શકો
તેને તમે શું ઘર કહો છો ?
તો પછી જ્યાં-જ્યાં તમે પગથી ઉતારીને પગરખાં,
ભાર-ટોપીનોય-માથેથી ઉતારીને,
અને આ હાથ બે ખોળા કરીને ‘હાથ’ કહો;
જ્યાં સર્વનાં મુખ જોઈ તમને સ્નેહમાં મલકી ઊઠે,
ત્યાં-ત્યાં બધે કહો શું તમારું ઘર નથી ?
તે ઘર તમે કોને કહો છો ?

(‘છંદોલય’માંથી)

— નિરંજન ભગત

અરજીલેખન

આગળનાં ધોરણોમાં તમે પત્રલેખનનો અભ્યાસ કરી ગયા છો. પત્રલેખનનાં વિવિધ સ્વરૂપો હોય છે તે પણ તમે જાણો છો. અહીં આપણે તેના જ બીજા એક સ્વરૂપ અરજીલેખન વિશે અભ્યાસ કરીશું.

અરજીપત્ર અને અંગતપત્રના માળખા વચ્ચે સામાન્ય તફાવત હોય છે. અરજી એ એક પ્રકારે વિનંતી છે, એટલે જરૂરી તમામ વિગત-માહિતી એમાં રજૂ કરવાની હોય છે. મોટા ભાગે પત્રો અંગત હોય છે એટલે એને વ્યક્તિ સાથે સંબંધ હોય છે, જ્યારે અરજી એ જાહેર-બિનઅંગત હોય છે એટલે એને વ્યક્તિના હોદ્દા સાથે સંબંધ હોય છે.

આપણે ટૂંકમાં તેના વિશે સમજી લઈએ :

1. સરનામું : અરજી કરનારનું સરનામું પત્રની ઉપરના ભાગે જમણી બાજુ લખવું. સરનામું લખતી વખતે સૌ પ્રથમ લખનારનું નામ, વિસ્તારનું નામ અને અંતે શહેરનું નામ લખવું જોઈએ.

ટૂંકમાં ભૌગોલિક વિસ્તાર અનુસાર ચડતાક્રમે વિગતોની ગોઠવણી કરવી જોઈએ.

નામ - દર્શન વી. પટેલ

પ્લોટ, ફ્લેટ - 106, ચંદ્રોદય,

વિસ્તાર - તાપી કોલોની, કતારગામ,

શહેર - સુરત.

સરનામું પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી વિભાગ મુજબ વચ્ચે અલ્પવિરામ મૂકવું અને અંતે પૂર્ણવિરામ મૂકવું. ત્યાર બાદ તારીખ લખવી.

2. સંબોધન : અરજી જેને સંબોધીને કરવાની હોય તેનો હોદ્દો અને સરનામું ઉપર મુજબના ક્રમે લખવા.

3. વિષય, સંદર્ભ : અરજીમાં જે વિષયની વાત લંબાણપૂર્વક કરવાની છે તેનો એક લીટીમાં સંક્ષેપ કરીને લખવો. જો કોઈ સંદર્ભ જોડાયેલો હોય તો તેનો ઉલ્લેખ કરવો.

4. વિષયવર્ણન : વિષયમાં દર્શાવેલ બાબતને વિસ્તારપૂર્વક આ વિભાગમાં સમજાવવી. આ વિભાગની શરૂઆતમાં શ્રીમાન, શ્રીમતી, શ્રીયુત, સાહેબ વગેરે સંબોધન કરી પછી જ વાતની શરૂઆત કરવી.

5. અંત : અંતે અરજી કરનારની શી અપેક્ષા છે તેનો ઉલ્લેખ કરી, વિનયવાક્યો દ્વારા સમાપન કરવું . અંતે જમણીબાજુ અરજી કરનારે સહી કરવી. સહી અવાચ્ય હોય તો કૌંસમાં પૂરું નામ લખવું.

અરજીની નકલ સાથે વધારાના આધારો જોડ્યા હોય તો તે દર્શાવવું અને આ અરજીની નકલો કોને મોકલી રહ્યા છો તેની વિગત પણ નોંધવી.

આપણે ઉદાહરણ જોઈએ :

1. ગુજરાતી વિષયના શિક્ષક તરીકે જોડાવા માટે હાઈસ્કૂલના આચાર્ય પર અરજી તૈયાર કરો :

હિતેશ મનુભાઈ શાહ,

10, શિવનગર,

બોરતળાવ, ભાવનગર.

તા. 14-08-2016

પ્રતિ,

આચાર્યશ્રી,

લોકનિકેતન વિદ્યાલય,

મણિનગર, અમદાવાદ.

વિષય : ગુજરાતી વિષયના શિક્ષક તરીકે ઉમેદવારી નોંધાવવા અંગે.

સંદર્ભ : ‘ગુજરાત સમાચાર’ દૈનિકપત્ર તા. 10-08-2016માંની જાહેરાત.

શ્રીમાન,

ગત તા. 10-08-2016ના ગુજરાત સમાચાર દૈનિકપત્રમાં આપની હાઈસ્કૂલમાં ધોરણ 9-10 માટે ગુજરાતી વિષયના શિક્ષકની જગ્યા બાબતે જાહેરાત હતી. જેના અનુસંધાને, આ જગ્યા પર હું કામ કરવા માટે આપને વિનંતીપત્ર મોકલી રહ્યો છું.

• **નામ** : હિતેશ મનુભાઈ શાહ

• **જન્મ તારીખ** : 20-07-1991

- જ્ઞાતિ-જાતિ : જૈન વણિક (જનરલ)
- વતન : સિહોર, જિ. ભાવનગર.
- સરનામું : ઉપર મુજબ
- સંપર્ક નંબર : *****
- ઈ-મેઇલ એડ્રેસ : *****
- શૈક્ષણિક લાયકાત: એમ.એ., બી.એડ્.

પરીક્ષાનું નામ	બોર્ડ/યુનિવર્સિટી	પાસ કર્યાનું વર્ષ	મુખ્ય વિષય	મેળવેલ ગુણ	વર્ગ
એચ.એસ.સી.	એચ.એસ.સી.ઈ.બોર્ડ	2008	-	442/700	પ્રથમ
બી.એ.	ભાવનગર યુનિવર્સિટી	2011	ગુજરાતી	400/700	બીજો
એમ.એ.	ગુજરાત યુનિવર્સિટી	2013	ગુજરાતી	485/800	પ્રથમ
બી.એડ્.	સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી	2014	ગુજરાતી	775/1000	પ્રથમ

- અનુભવ: મહાત્મા ગાંધી વિદ્યાલય, સરદારનગર, ભાવનગરમાં દોઢ વર્ષથી ધોરણ 9-10માં ગુજરાતી વિષયનું અધ્યાપન કરાવી રહ્યો છું.

- શોખ : વાંચન અને વાર્તાસર્જન

આ તમામ પરીક્ષાઓ અને અનુભવનાં પ્રમાણપત્રોની ખરી નકલો આ સાથે મોકલી રહ્યો છું.

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય મારો રસનો વિષય હંમેશાં રહ્યો છે. વિવિધ સામયિકોમાં મારી વાર્તાઓ પણ પ્રગટ થઈ છે. વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી વિષય શીખવવામાં મને ખૂબ જ આનંદ આવે છે. મારા વિષયની આધુનિક જાણકારી મેળવવાનો રસ અને શોખ હું ધરાવું છું. ગત વર્ષનું મારા વિષયનું બોર્ડનું પરિણામ 100 % આવેલ છે.

આપની શાળામાં રસપૂર્વક ઉત્તમ કામગીરી કરવાનો મારો પ્રયત્ન હંમેશાં રહેશે. મારા વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓને સુંદર રીતે અભ્યાસ કરાવવા હું પૂરતી કાળજી લઈશ.

આપ મને રૂબરૂ બોલાવી યોગ્ય કરશો એવી આપને વિનંતી કરું છું.

આપના પ્રત્યુત્તરની રાહમાં છું.

આભાર.

આપનો વિશ્વાસુ

સહી

- બિડાણ :

1. શાળા છોડ્યાનું પ્રમાણપત્ર
2. ધોરણ 12નું ગુણપત્રક

3. બી.એ.નું ગુણપત્રક
4. એમ.એ.નું ગુણપત્રક
5. બી.એડ.નું ગુણપત્રક
6. અનુભવનું સર્ટિફિકેટ

• નકલ સવિનય રવાના :

જિલ્લા શિક્ષણાધિકારી, અમદાવાદ (શહેર)

2. સતત વરસાદ વરસવાને કારણે તમારા વિસ્તારમાં ગંદકીનું પ્રમાણ વધ્યું છે તે દૂર કરવા નગરના અધિકારીને અરજી કરો.

નામ :

સરનામું :

તારીખ :

પ્રતિ,

આરોગ્ય અધિકારીશ્રી,

મહાનગરપાલિકા, વડોદરા.

વિષય : કમાટીબાગ વિસ્તારમાં વધેલી ગંદકી દૂર કરાવવા બાબતે.

સાહેબશ્રી,

નમસ્કાર !

સવિનય આપને જણાવવાનું કે આપણું શહેર ‘સ્વચ્છ શહેર’ તરીકે અન્ય શહેરોને હંમેશાં પ્રેરણા આપતું રહ્યું છે. આપણા શહેરના દરેક વિસ્તારો સ્વચ્છ રહે એ માટે મહાનગરપાલિકાની આપણી આરોગ્ય શાખા અવિરત જાગ્રત રહે છે. શહેરની સ્વચ્છતા અને સુંદરતાને ટકાવી રાખવામાં આ શાખા અભિનંદનની પૂરી અધિકારી છે.

હમણાં ચોમાસું ચાલી રહ્યું છે. પરિણામે તાજેતરમાં સતત અઠવાડિયા સુધી વરસાદ વરસવાનું ચાલુ રહ્યું છે. આના કારણે અમારા કમાટીબાગ વિસ્તારની ઉત્તર તરફ નીચાણવાળા વિસ્તારમાં પાણી અતિશય ભરાવા પામેલું છે. ગટરની બધી જ વ્યવસ્થા છેલ્લે સુધી સલામત હતી. વધારે અને સતત વરસાદને હિસાબે ગટરમાં કશીક મુશ્કેલી ઊભી થઈ છે. પાણીનો ભરાવો છેલ્લા ચારેક દિવસથી યથાવત્ છે. અહીં-તહીંથી પાણી સાથે આવેલો કચરો કહોવાઈ રહ્યો છે અને ધીરે ધીરે તેમાંથી તીવ્ર વાસ વ્યાપી વળશે એવું લાગી રહ્યું છે.

ચાલુ વરસાદે આ કામ થઈ શકે તેમ નથી. આજુબાજુના રહીશોએ આ પાણીના રસ્તા માટે પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તેમાં સફળતા મળી નથી. જરૂરી મશીનરી વિના માત્ર માનવબળથી આ પાણીનો નિકાલ થઈ શકે તેમ નથી.

સોસાયટીના રહીશોએ મહાનગરપાલિકામાં અમારા ઝોનમાં આ અંગે મૌખિક ફરિયાદ નોંધાવી છે. આવા પ્રશ્નો શહેરમાં અન્ય જગ્યાએ પણ થયા હશે જેના કારણે તંત્ર ત્યાં કામ ઉપર લાગેલું હશે જે અમે જાણીએ-સમજીએ છીએ. પણ અમારો પ્રશ્ન થોડો વિશેષ ગંભીર હોય એવું અમને લાગે છે. વળી, એક વખત બીમારી ફરી વળશે તો બીજો નવો પ્રશ્ન પણ આપણને સૌને મૂંઝવશે. પરિસ્થિતિ કાબૂ બહાર જશે તો તેને નાથવી મુશ્કેલ પણ બનશે. માટે આપ સૌ પ્રથમ હેલ્થ કાર્યકરો દ્વારા બીમારી પૂર્વેની તજવીજ શક્ય તેટલી વહેલી ચાલુ કરાવશો એવી સૌના હિતમાં અમારી નમ્ર વિનંતી છે.

અમારો પ્રશ્ન ત્વરાથી હાથ પર લેશો એવી સોસાયટીના સર્વે રહીશોની પ્રામાણિક માંગ છે.

આપનો,

સહી

• નકલ રવાના :

- (1) કોર્પોરેટરશ્રી,
કમાટીબાગ વોર્ડ નં. 10,
મહાનગરપાલિકા, વડોદરા.
- (2) કમિશનરશ્રી,
મહાનગરપાલિકા, વડોદરા.

સ્વાધ્યાય

1. તમારી શાળામાં પ્રથમ વર્ગ પ્રાપ્ત કરનાર વિદ્યાર્થીને અભ્યાસ શિષ્યવૃત્તિ મળે છે. આ માટે આચાર્યશ્રીને સંબોધી અરજી લખો.
2. તમારી શાળામાં ક્લાર્કની ખાલી જગ્યા છે. તમે બી.કોમ. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે. આ જગ્યા પર કામ કરવા માટે તમે અરજીલેખન કરો.
3. ધોરણ 12ની વાર્ષિક પરીક્ષાના ગુણપત્રકમાં તમારી જન્મતારીખ ખોટી છપાયેલી છે. એમાં સુધારો કરી આપવા માટે બોર્ડના જવાબદાર અધિકારી પર એક અરજીપત્રક સંપૂર્ણ વિગતો-સંદર્ભો સાથે તૈયાર કરો.

અનુવાદ

અનુવાદ એટલે ભાષાંતર. કોઈ એક ભાષામાં લખાયેલી રચના કોઈ બીજી ભાષામાં અનુવાદ પામે તો એ રચનાનો લાભ લેનારની સંખ્યા વધે. સંસ્કૃત, હિન્દી, અંગ્રેજી, બંગાળી વગેરે ભાષાની કેટલી બધી કૃતિઓ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ પામી છે-અનૂદિત થઈ છે. બધી જ ભાષાઓમાં વાંચી શકે એવા કેટલાંક જણ હોય ! એટલે જ આપણે ત્યાં અનુવાદ કરવાનો રિવાજ ઘણા જૂના સમયથી છે.

તમે સમજો છો કે કોઈ પણ ભાષાને કોઈ પણ લિપિમાં લખી શકાય છે. જુઓ,

1. All Indians are my brothers and sisters.
2. ઓલ ઈન્ડિયન્સ આર માય બ્રધર્સ એન્ડ સિસ્ટર્સ
3. ઓલ ઈન્ડિયન્સ આર માય બ્રધર્સ એન્ડ સિસ્ટર્સ ।

આ ત્રણેય વાક્યોની ભાષા અંગ્રેજી છે, પણ પ્રથમ વાક્યની લિપિ પણ અંગ્રેજી છે. બીજા વાક્યની લિપિ ગુજરાતી અને ત્રીજા વાક્યની લિપિ દેવનાગરી છે.

હવે આ વાક્યો વાંચો :

1. We are going to school.
2. Ham pathshala ja rahe hain.
3. Ame shalae jai rahya chhie.

આ ત્રણેય વાક્યોની લિપિ અંગ્રેજી છે, પણ પ્રથમ વાક્યની ભાષા પણ અંગ્રેજી છે. બીજા વાક્યની ભાષા હિન્દી છે અને ત્રીજા વાક્યની ભાષા ગુજરાતી છે.

ટૂંકમાં, કોઈ પણ ભાષા કોઈ પણ લિપિમાં લખાય છે. હિન્દી ભાષાને જ ક્યાં લિપિ છે ? તે દેવનાગરી લિપિમાં લખાય છે. અનુવાદ-ભાષાંતર એટલે કોઈ એક ભાષામાં રજૂ થયેલું, સર્જાયેલું સાહિત્ય બીજી ભાષામાં ઢાળવું તે. આ કામ એ ઘણો અનુભવ માંગી લેતું કામ છે. એકથી વધારે ભાષાઓ જાણનાર જ આ કામ સારી રીતે કરી શકે છે.

અનુવાદ કરતી વખતે કઈ કઈ બાબતોની કાળજી રાખવી જોઈએ તે વિશે આપણે થોડું વિચારીએ :

1. અનુવાદ કરતી વખતે અનુવાદ જે ભાષાનો કરવાનો હોય તે ભાષાને - તેના અર્થને બરાબર સમજવો જોઈએ. તેનો શબ્દશઃ અનુવાદ કરીએ તો તેની વાસ્તવિકતા ખોડંગાય છે અને મૂળભાવ અનૂદિત થનારી કૃતિમાં લાવી શકાતો નથી E-card is easy to carry.

આ વાક્યનો શબ્દશઃ અનુવાદ થશે - ઈ કાર્ડને ઊંચકવું સહેલું છે. પણ હકીકતમાં કહેવાનો ઈરાદો છે - ઈ-કાર્ડને સાથે રાખવું ઘણું સહેલું છે.

2. કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ લખવાના ક્રમ દરેક ભાષામાં ફેરફાર ધરાવતા હોય છે. માટે આખું વાક્ય વાંચી-સમજી અને જરૂર જણાય ત્યાં પાછળનાં વાક્યોને સમજીને જ અનુવાદ કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી જ મૂળ લખાણ સાર્થક જળવાઈ રહે છે.
3. ભાષા બદલવાથી આવું થઈ શકે કે એક વાક્યનો અનુવાદ કરવા માટે બે વાક્યો કરવાં પડે. ઘણી વખત બે-ત્રણ વાક્યોનો અર્થ એક વાક્યમાં પણ સમાવી શકાય. અનુવાદમાં પૂરી તટસ્થતા અને વાસ્તવિકતા યથાવત્ રહે એ ખૂબ જરૂરી ગણાય.
4. ઘણી વખત જે-તે ભાષાના શબ્દો માટે અનૂદિત થતી ભાષામાં યોગ્ય શબ્દ ન મળે તેવું બને છે. ત્યારે નજીકનો સમજી શકાય તેવો અર્થ લઈને ચલાવવું પડે છે. ઘણી વખત કોઈ કૃતિ તળપદી બોલીમાં લખાઈ હોય ત્યારે આવું વિશેષ બનવા પામે છે. ત્યારે એવા શબ્દોને ઘણી વખત મૂળ સ્વરૂપે જ રાખવામાં આવે છે. દા.ત. છાણાં, કોસ, પાણિયો, ઝાંપલી વગેરે.
5. અનુવાદ જે ભાષામાં થતો હોય તે ભાષાના માન્ય-શિષ્ટ શબ્દો વપરાય તે જરૂરી છે. અનૂદિત ભાષામાં પ્રાદેશિક-તળપદા શબ્દો વાપરવામાં કાળજી રાખવી.

હવે અહીં આપેલા અનુવાદના નમૂનાઓનો અભ્યાસ કરો :

1. Lord, make me an instrument of thy peace.

Where there is hatred, let me sow love.

Where there is injury, pardon.

Where there is doubt faith.

- Saint Francis

આ કવિતાંશનો કુન્દનિકા કાપડિયાએ કરેલો અનુવાદ આ મુજબ છે :

હે પરમાત્મા, મને તારી શાંતિનું વાહન બનાવ.

જ્યાં ધિક્કાર છે ત્યાં હું પ્રેમ વાવું.

જ્યાં ઘાવ થયો છે ત્યાં ક્ષમા.

જ્યાં શંકા છે ત્યાં શ્રદ્ધા.

2. The service of the fruit is precious,
The service of the flower is sweet,

but let my service be the service of the leaves,
in its' shade of humble devotion

- Rabindranath Tagore

અનુવાદ : ફળની સેવા મૂલ્યવાન છે,

ફૂલની સેવા મધુર છે; પણ મારી સેવા

પાંદડાની નમ્ર ભક્તિભરી છાયા સમી હજો.

3. કબા ગાંધીને પણ એક પછી એક ચાર ઘર થયેલાં. પહેલાં બેથી બે દીકરીઓ હતી; છેલ્લાં પૂતળીબાઈથી એક દીકરી અને ત્રણ દીકરા; તેમાંનો છેલ્લો હું.

(મોહનદાસ ગાંધી, સત્યના પ્રયોગો)

અનુવાદ : કબા ગાંધી કી भी चार शादियाँ हुई थीं। पहली स्त्री के मरने पर दूसरी हुई, इसी तरह तीसरी और फिर चौथी। पहली दो पत्नियों से दो लड़कियाँ हुई। अंतिम पुतलीबाई से एक लड़की और तीन लड़के। सबसे छोटा मैं।

અનુ. - મહાવીરપ્રસાદ પોદ્દાર

- Kaba Gandhi married four times in succession, having lost his wife each time by death. He had two daughters by his first and second marriages. His last wife, Putlibai bore him a daughter and sons; I being the youngest.

Translated by Mahadev Desai

સ્વાધ્યાય

1. અનુવાદ કરો :

Wanderer hail !

But as you pass

Walk on the road,

Not on the grass;

So we may look

And tell for true

Which are the cows

And which are you.

2. આલોચના ઓર નિંદા કા ભેદ સૂક્ષ્મ હૈ। આલોચના હોતી હૈ કરુણા સે, નિંદા હોતી હૈ ધૃણા સે। આલોચના હોતી હૈ જગાને કે લિએ, નિંદા હોતી હૈ મિટાને કે લિએ। આલોચના કા લક્ષ્ય હોતા હૈ, સત્ય કૈસે ઓજે ? ધૂલ મેં પડા હીરા, ઈસે કૈસે ધો લેં, શુદ્ધ કર લેં ? આલોચના અત્યંત મૈત્રીપૂર્ણ હૈ, ચાહે કિતની હી કઠોર ક્યોં ન હો, ફિર भी ડસમેં મૈત્રી હૈ।

શબ્દ-સમજૂતી

ભયશૂન્ય નિર્ભય; વસુધા પૃથ્વી; રુંધાયા વિના અટક્યા વિના ઉન્નત ઊંચું; તુચ્છ સામાન્ય; ગ્રસવું પકડવું; પૌરુષ પરાક્રમ; નિર્દય દયાવિનાનું; શિર મસ્તક.

સંકલિત

જીવન અમૂલ્ય છે. જીવનનું ઉત્તમ ઘડતર શિક્ષણ - કેળવણી દ્વારા થવું જોઈએ. શિક્ષણ ઉન્નત અને બહેતર જીવન માટે છે. ટૂંકમાં કહેવું હોય તો, શિક્ષણ એ માણસને ઉત્તમપણે જીવવાની જડીબુટ્ટી છે. પરંતુ આજકાલ વિદ્યાર્થીઓમાં તેની વિપરીત અસર જોવા મળે છે. આ વિષય સંદર્ભે એક રાજ્યકક્ષાનો પરિસંવાદ યોજાઈ ગયો. જેમાં ગુજરાતના કવિ-સાહિત્યકારો, વરિષ્ઠ પત્રકારો, કટારલેખકો, મનોચિકિત્સકો, નાટ્ય-સંગીત-લોકકલાકારોએ બહોળી સંખ્યામાં ભાગ લીધો હતો અને આ અંગે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા.

આ વિચારોને સંકલિત કરી, ‘આપઘાતની ઘાત ટાળીએ’ પુસ્તક મૌલિક પ્રકાશન, સુરેન્દ્રનગરે પ્રગટ કર્યું છે.

પ્રસ્તુત એકમમાં આ પુસ્તકમાંથી સંકલિત અંશો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આ વિચારો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં શિક્ષણના ભારણ, કારકિર્દી ઘડતર કે કોઈ એવા કારણોસર વિપરીત અસર પેદા ન થાય; પરંતુ જીવન અમૂલ્ય છે એવું સમજાય એ જરૂરી છે. શિક્ષણ કે કારકિર્દી અંતે તો જીવન માટે છે. તેવી બાબતો હકારાત્મકપણે રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

વર્ગખંડમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો ! સમાચાર વાયુવેગે પ્રસરતાં શવાળા-પરિવારમાં પણ હાહાકાર મચી ગયો.

ધોરણ બારના એક વિદ્યાર્થીનો સવારના પહોરમાં ટ્યૂશને જતાં ગંભીર અકસ્માત સર્જાયો હતો અને હાલ હોસ્પિટલમાં જીવન-મરણ વચ્ચે ઝોલાં ખાઈ રહ્યો હતો.

વાલી, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓમાં ચિંતા અને દુઃખની લાગણી પ્રસરી ગઈ હતી.

વિદ્યાર્થી હોનહાર હતો. તેને મા-બાપની અપેક્ષા મુજબ ઊંચું મેરિટ લાવવું હતું. તેથી ટ્યૂશન અને ટેન્શનને લીધે આમ અકસ્માત સર્જાયો હતો.

આ દુર્ઘટના તો એક ઉદાહરણ છે. આ અને આથીય ભયાનક દુર્ઘટનાઓ હવે બનવા લાગી છે. કારકિર્દીનું ઘડતર જરૂરી છે એની ના નહિ; પરંતુ કશું પણ જીવનના ભોગે તો ન જ હોય ને ! જીવન છે તો કારકિર્દી ય છે ને બધું છે !

આ દિશામાં ગુજરાતના નામાંકિત વિદ્વાનો કલાકારો અને કેળવણીકારો શું કહે છે તે જાણીએ :

જાણીતા સાહિત્યકાર મણિલાલ હ. પટેલ આ મુદ્દે લખે છે : “માબાપની અપેક્ષાઓ બેફામ વધી રહી છે. દરેક બાળકની શક્તિ અને માનસિકતા જુદી જુદી હોય છે. બધાં જ દાકતર-ઈજનેર-તજજ્ઞ થવા માટે અવતરતાં નથી પણ મા-બાપ દેખાદેખીમાં અને સ્પર્ધામાં બાળકોને હોમી દે છે. પોતાનાં અધૂરાં શમણાં તેઓ બાળકો પાસે પૂરાં કરાવી સમાજમાં વટ પાડવા માગે છે.” વાલીઓ સ્નેહવશ અપેક્ષાઓ ભલે રાખે પણ પોતાની અજાણમાં તેઓ પોતાના સંતાનોનું જ અહિત કરે છે. સંતાને શું બનવું તે નક્કી કરવાનું કામ વાલીનું નથી. એણે તો એ જે કંઈ ભણે છે તે યોગ્ય રીતે ભણે છે કે નહિ તે જોવાનું છે. સાથે-સાથે જરૂરી સગવડો અને વાતાવરણ પણ પૂરું પાડવાનું છે. બાળક એક ફૂલ છે. એને પોતાની રીતે ખીલવા દેવાનું છે.

બાળક શું બને એના કરતાં જે બને તે શ્રેષ્ઠ બને એ ઈચ્છવું વધારે હિતાવહ છે. ચિંતક જે. કૃષ્ણમૂર્તિએ કહેલું : ‘સમાજમાં જેમ કલેક્ટરની જરૂર છે તેમ કેળાંની લારીવાળાની પણ જરૂર છે. જ્યારે તમામ પ્રકારના માણસો એકઠા થાય ત્યારે સંપૂર્ણ સમાજ બને છે. સમાજમાં દાકતરની જરૂર છે તેટલી જ ડ્રાઈવરની જરૂર છે. કલેક્ટરની જરૂર છે તેટલી જ કડિયાની પણ જરૂર છે. મામલતદારની જરૂર છે તેટલી જ મિસ્ત્રીની પણ જરૂર છે. વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રકારની સમજણ કેળવે અને દેખાદેખીથી અલિપ્ત રહીને પોતાની રુચિ મુજબની લાઈન પસંદ કરે તે જરૂરી છે.’

બાળક પોતાના મનગમતા ક્ષેત્રમાં જાય તો એ વધુ સારી રીતે કાર્ય કરી શકશે અને સફળ પણ થઈ શકશે. સ્વસ્થ સમાજના નિર્માણમાં ઉપકારક પણ થઈ શકશે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા ટાણે હતાશાનો શિકાર બનતા જોવા મળે છે. એવી જ રીતે પરિણામ સમયે પણ આપણે ત્યાં જે પ્રકારનો માહોલ સર્જાય છે તે આવકાર્ય નથી જ હોતો. માત્ર એક પરીક્ષાના પરિણામ પર જ જીવનનો સમગ્ર આધાર છે એમ માનવાને કારણ નથી. પત્રકાર પદ્યશ્રી દેવેન્દ્ર પટેલ પોતાના એક લેખમાં નોંધે છે : ‘જેમને પ્રારંભિક નિષ્ફળતા મળી અથવા ઓછા માર્ક્સ હતા છતાં મહાન બની શક્યા તેવી વ્યક્તિઓમાં મહાત્મા ગાંધી, આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન, વિન્સ્ટન ચર્ચિલ, લોકમાન્ય ટિળક, આર. કે. નારાયણ અને ગીતકાર ગુલઝારનો સમાવેશ થાય છે.’

હવે તમે જુઓ, મહાત્મા ગાંધી અને આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈનની સાથે ભણનારા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓનાં નામ પણ કોઈને યાદ છે ? મૂળ સવાલ પરિણામના ટકાનો નથી ! પરીક્ષામાં ઓછા ટકા લાવનાર વિદ્યાર્થી જીવનમાં નિષ્ફળ જ જાય છે એમ માનવાને કારણ નથી. અલબત્ત, વાલીઓએ પણ હવે સાચી દિશામાં વિચારવાનો સમય પાકી ગયો છે. વાલીઓ હંમેશાં બાળકોને ઉપદેશ આપવામાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે તો લાંબે ગાળે બાળકો નકારાત્મક બની શકે છે. આવો અભિપ્રાય લેખક-કેળવણીકાર રાઘવજી માધડ આપે છે. બાળકોને સમજાવો નહિ પણ તેમને સમજો. વિચાર અને કાર્ય વચ્ચે અંતર છે.. તેનાં સેતુ બાંધો. માર્મિક હાસ્યવાણીના અનોખા કલાકાર શ્રી શાહબુદ્દીન રાઠોડે એક શિક્ષક તરીકે બાળકોને ચાહવાની ટકોર કરી હતી. ચાહવું એટલે પ્રેમ, સમય અને સાંત્વન આપવું !

વિદ્વાન સર્જક દિનકર જોશી લખે છે : આજે, બાળક શાળામાં દાખલ થાય છે એ જ વખતે એનાં માતા-પિતા મનમાં ‘કંઈક બનવા’નું ભૂસું ભરાવી દે છે. વાલી સાથે શિક્ષકો પણ પોતાના વિષયની ટકાવારીમાં વધુ રસ લે છે. આ ટકાવારી એ બાળકનું ઘડતર નથી. અંગ્રેજીમાં જેને ‘ફોર્મેશન’ કહીએ એ થતું નથી અને નરી ‘ઈન્ફોર્મેશન’નો ઢગલો થઈ જાય છે.

મનોચિકિત્સકો કહે છે કે બાળકો પરીક્ષા વખતે ભારે તણાવ અનુભવે છે તેનું એક કારણ સખત સ્પર્ધાની લાગણી છે. તમે એક વિષયમાં નાપાસ થાઓ છો પણ બીજા વિષયમાં કે બીજા ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાત હોઈ શકો છો. જો તમે નાપાસ થાવ છો કે ઓછા માર્ક્સ આવે છે તો તમે તમારી રુચિવાળો વિષય શોધી કાઢો. સારા કલાકાર કે સારા રાજનીતિજ્ઞ પણ બની શકો છો.

વાલીઓની જેમ બાળકોએ પણ કેટલુંક ધ્યાન રાખવા જેવું છે. મુઘાવસ્થા સૌની કસોટી કરતી અવસ્થા છે. શૈશવમાંથી યૌવનમાં પ્રવેશતી વેળાએ આપણી ભીતર ઘણા માનસિક અને દૈહિક ફેરફારો થતા હોય છે. તેથી આપણને નાની-નાની વાતે ગુસ્સો આવી જાય એમ બને. આપણે જ સાચા છીએ એવો ભાવ જુસ્સા સાથે પ્રગટ કરવા મથીએ છીએ. વિવિધ આવેગો આપણામાં આવેશ આણે છે; પરંતુ થોડાક વખત પછી આપણને સમજાય છે કે આપણાથી આવેશને લીધે ભૂલ થઈ છે ! ખરેખર તો આવેશની સ્થિતિમાં આપણે જાતને સંભાળી લેવાની છે. ભીતરની ઊર્જાને વશમાં લેવાનો પ્રયાસ કરીશું તો ઉતાવળ કે આકળા થવાના કારણે થનારા ભાવિ નુકસાનથી બચી શકીશું. પરસ્પરની સમજણથી અનેક સમસ્યાઓ સર્જાતાં અટકે છે. સ્વામી માધવપ્રિયદાસજીનું ચિંતન આ દિશામાં માર્મિક અને અસરકારક છે. “આ સમગ્ર જીવસૃષ્ટિમાં માનવજીવન મહામૂલ્યવાન છે. સફળતા અને નિષ્ફળતા તો જીવનનો એક ભાગ છે. સળગીને રાખ થયેલું ફિનિક્સ પક્ષી રાખમાંથી પાછું બેઠું થાય છે. નવું કલેવર ધરે છે અને અનંત ગગનને આંબવા માટે પાંખો પ્રસારે છે ! ફિનિક્સ પંખીની વાત કદાચ દંતકથા હશે; પરંતુ જગતમાં એવા અનેક મહાપુરુષો થયા જે નિષ્ફળતાની રાખમાંથી બેઠા થયા છે અને સફળતાનાં શિખરો સર કર્યા છે.” ગુજરાતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકાર રઘુવીર ચૌધરી લખે છે : “ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર બાળપણમાં ભારે તોફાની હતા અને અપાર સંઘર્ષો વચ્ચે ટકી રહીને પણ યુગપુરુષ બની શક્યા. ખરું તો એ છે કે જીવન અનેક શક્યતાઓથી ભરેલું છે. જીવન છે તો સુખની સાથે દુઃખ પણ છે. કદાચ દુઃખો છે તેથી જ સુખનું પણ મૂલ્ય છે. ઘણીવાર તો આપણે જેને દુઃખ માનીને ચાલીએ છીએ તે આપણો ફોબિયા હોય છે. ખરેખર તો એ દુઃખ સાવ સામાન્ય કહેવાય એવાં હોય છે. સુખ કે દુઃખ એ સ્થિતિ છે, સમગ્ર જીવન નહિ... આપણી ભાષાના મૂર્ધન્ય કવિ રાજેન્દ્ર શાહે એક મજાનું ગીત લખ્યું છે,

‘ભાઈ રે; આપણા દુઃખનું કેટલું જોર ?

નાની એવી જાતક વાતનો મચવીએ નહિ શોર !’

જાતક યાને તુચ્છ-સામાન્ય બલકે ક્ષણજીવી !

જે કાંઈ છે, જે જન્મજાત છે તેને વિખૂટું પાડવા નાહકનો શોર શું કરવા કરીએ ?

સુખ અને દુઃખના સરવાળાનું નામ જીવન છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જીવનસૌંદર્યના કવિ હતા. તેમણે ઈશ્વર પાસે સુખ નથી માગ્યું. ઈશ્વર પોતાનાં દુઃખો દૂર કરે એવું પણ કવિ નથી માગતા. કવિ તો કહે છે : “હું નથી માગતો કે તું મારાં દુઃખ દૂર કરે; પરંતુ મારું હું કે દુઃખોનો સામનો કરવાની શક્તિ મને આપ, મને સચેતન બનાવ !”

દરેક બાળક જુદું છે. જેવી રીતે દરેક પુષ્પ જુદું છે. જાણીતા ચિંતક ગુણવંત શાહ કહે છે તેમ પ્રત્યેક છોડનું વધવું અને પુષ્પનું ખીલવું એ કુદરતની કરામત છે. ગુલાબની પાંદડી માણસની આંગળી વડે ન ખૂલે કે ન ખીલે !” બાળકનું પણ એવું જ નથી શું ?

પ્રકૃતિએ પ્રત્યેક મનુષ્યને તેની લાયકાત અને આવડત મુજબનું પાત્ર આપીને જગત નામની વિશાળ રંગભૂમિ ઉપર જીવન નાટક ભજવવા મોકલ્યા છે. એ પાત્રને બરાબર ન્યાય મળે તે માટે જીવ રેડી દેવો તે દરેક માણસની ફરજ છે; પરંતુ જીવ રેડવાના બદલે જીવ કાઢી નાખીને ખોટી Exit કરવાનો કોઈને હક નથી.

જાણીતા સર્જક-વક્તા જય વસાવડા લખે છે : જીવન પતંગ ચગાવવા જેવું છે ક્યારેક એને ઢીલું મૂકી દેવું પડે. ક્યારેક પકડી રાખવું પડે. ક્યારેક પતંગ કોઈ પ્રયત્ન વિના જ ચલે. ક્યારેક એના ઉપર આપણો કોઈ કાબૂ ન હોય પણ જ્યારે તમે એનેન આદર રાખવાનો સંઘર્ષ કરતા હો અને એની દોરી તમારી આંગળી છોલીને લોહી કાઢતી હોય ત્યારે પણ એને જવા ન દેવાય. ડોન્ટ લેટ ઈટ ગો.

પવન પાછો તમારી બાજુ આવશે, બેટા ! બરાબર પકડી રાખ જસ્ટ ડોન્ટ લેટ ગો !

‘ભણે તે શું બધા પાસ થાય ? જેટલા પાસ થાય તે શું બધા ડિસ્ટ્રેક્શનમાં જ જાહેર થાય ? ચિંતક અને શિક્ષણવિદ્ ડૉ. ભદ્રાયુ વચ્છરાજાની જરા જુદી રીતે પણ સીધું ને સદ્ કહે છે : ‘જેટલા ડિસ્ટ્રેક્શનમાં સફળ થાય તે શું બધા પહેલો જ નંબર આવે ? અને આવું કોઈ દિવસ ? તો પછી આવી ઘેલછા આપણા મનમાં ઘૂસે છે ક્યાંથી ?’

તમારે પણ તમારા મનના ઝરણાના કાંઠે બેસી વિચારોના પ્રવાહનું માત્ર નિરીક્ષણ જ કરવાનું છે. ધીરે-ધીરે મન શાંત થઈ જશે. વિચારો વિલીન થઈ જશે, મન વાદળો વગરના આકાશ જેવું સ્વચ્છ બની જશે પછી તેમાં પ્રજ્ઞાની જ્યોત પ્રગટશે. એક વાર પ્રજ્ઞાની જ્યોત પ્રગટે પછી કોઈ નિર્માલ્ય વિચાર આવે એ વાતમાં માલ નથી.

‘ઊઠ જાગ મુસાફર ભોર ભઈ અબ રૈન કહાં જો સોવત હૈ,

જો સોવત હૈ સો ખોવત હૈ જો જાગત હૈ સો પાવત હૈ.’

સારી રીતે જાગી જઈએ. જીવનની કદર કરીએ. જીવનનું સન્માન કરીએ. નબળી ક્ષણને જીરવી લઈશું તો જીવન ઉત્તમ રીતે જીવી શકીશું.

(સંકલન : રાઘવજી માધડ, કલ્પેશ પટેલ)

શબ્દ-સમજૂતી

સન્નાટો શાંતિ, નીરવતા (અહીં) સ્તબ્ધતા; ફિનિક્સ એ નામનું એક પક્ષી જે મૃત્યુ બાદ રાખમાંથી પુનર્જીવિત થાય છે તેવું કહેવાય છે; દંતકથા મુખ પરંપરાથી ચાલી આવતી વાર્તા; કલેવર ખોળિયું, શરીર; ફોબિયા એક મનોવિકાર, વધુ પડતી બીક; મૂર્ધન્ય મૂર્ધ સ્થાનથી ઉચ્ચારાતું, માથાને લગતું (અહીં) મુખ્ય; જાતક જન્માક્ષર, જન્મકુંડળી, ભગવાન બુદ્ધના પૂર્વજન્મની કથા. અહીં તુચ્છ, સામાન્ય; ડિસ્ટ્રેક્શન ભેદ તફાવત (અહીં) અલગ પાડનાર વસ્તુ 70 કે તે કરતાં વધુ ગુણાંકન; પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, ડહાપણ, સમજણ; ભોર સવાર.

ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક

(જન્મ : 12-02-1938)

નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય તથા શાસ્ત્રીય સંગીતના અભ્યાસી ડૉ. હસુ વ્રજલાલ યાજ્ઞિકનો જન્મ રાજકોટમાં થયો હતો. સરકારી કોલેજમાં અધ્યાપક રહ્યા તેમજ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મહામાત્ર તરીકે પોતાની સેવાઓ આપી. નવલકથા, વાર્તા, મધ્યકાલીન સાહિત્ય તેમજ લોકસાહિત્યનાં 150 જેટલાં પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે તેમનું મૂલ્યવાન પ્રદાન રહ્યું છે. કેન્દ્રિય સાહિત્ય અકાદમી દિલ્લી દ્વારા પશ્ચિમ ભારતના ક્લાસિકલ લિટરેચરના સ્કોલર તરીકે એક લાખ રૂપિયાના ભાષાસમ્માનના યશભાગી થયા છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. દ્વારા મેઘાણી એવોર્ડ, લંડનનો સ્કાયલાર્ક એવોર્ડ, કવિ કાગ એવોર્ડ તેમને પ્રાપ્ત થયા છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યની પ્રેમકથાઓ વિશે સંશોધન કરી ડૉક્ટર ઓફ ફિલોસોફીની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી છે. પોતે સંગીતવિશારદ (પ્રથમવર્ગ-વાયોલિન) છે. લોકસાહિત્યનાં એમનાં પ્રકાશનોએ ગુજરાતના લોકવિદ્યાક્ષેત્રને સમૃદ્ધ બનાવીને આ વિષયના ભારતના તજજ્ઞોની હરોળમાં બેસાડી આપ્યા છે.

લેખકે પ્રસ્તુત સાંસ્કૃતિક લેખ ‘આપણો કલાવારસો’માં નોંધ્યું છે કે ગુજરાતી આદિવાસી લોકકલાસંસ્કૃતિમાં આજની આપણી સભ્યતા કે સંસ્કૃતિનાં મૂળ છે. આદિવાસીઓના ભાતીગળ લોકસાહિત્યમાં આજે પણ એવું કંઠસ્થ સાહિત્ય મળે છે, જેનાં મૂળ વૈદિક, પૌરાણિક તેમજ મધ્યકાલીન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યમાં જોઈ શકાય છે. પ્રસ્તુત લેખ દ્વારા બે બાબતો આપણને પ્રાપ્ત થશે — આદિવાસી લોકકલા-સંસ્કૃતિમાં પ્રચ્છન્ન રહેલી જીવન અને જગતને જોવાની દૃષ્ટિ તેમજ અન્યના હિતને જોડીને સાંકળી લેવાની શક્તિ.

સિંહને પ્રાણીસંગ્રહાલયના પાંજરામાં કે સર્કસમાં જોઈએ તેના બદલે એને વન-ઉપવનના પ્રાકૃતિક પરિવેશમાં વિહરતો જોઈએ તેમાં ઘણો તફાવત છે. આ જ રીતે આપણે આદિવાસી લોકકલાને રંગમંચમાં નિહાળીએ અને એને આદિવાસીના મુક્ત વિહારમાં રજૂ થતી જોઈએ તે બંનેમાં જમીન-આસમાનનું અંતર છે.

આવા ભેદનો અંગત અનુભવ લેવો હોય તો આપણે ફાગણને ગીત-નૃત્યથી વધામણાં આપતા ભીલ આદિવાસીઓને અરવલ્લીના પહાડીક્ષેત્રમાં જ જોવા જોઈએ. એ જ રીતે વર્ષાઋતુમાં ડાંગના આદિવાસીઓની લોકકલાઓ જોવી જોઈએ.

અહીં જોઈ શકાશે કે પ્રકૃતિ જ આદિવાસી લોકકલાનું સંલગ્ન એવું અભિન્ન અંગ છે, ગ્રામીણ કે નાગરિક પરંપરામાં એવું નથી. આથી તેવી કલાઓ રંગભૂમિ પર પણ માણી શકાય છે, કેમકે ત્યાં પ્રકૃતિ જ સંલગ્ન અંશ નથી. બંને વચ્ચેના ભેદનું આ પહેલું કારણ છે.

ગ્રામીણ અને આદિવાસી લોકકલાસંસ્કૃતિને જુદી પાડતું બીજું મહત્ત્વનું કારણ બંનેની પરંપરાઓ અને પરિસ્થિતિ વચ્ચેની ભિન્નતા છે. ગ્રામીણ-નાગરિક નિશ્ચિત અને સ્થિર એવાં આજીવિકાનાં સાધનો ધરાવે છે. નાગરિકોને શાસકીય કાયદાઓ અને સંરક્ષણનો લાભ મળે છે.

પ્રાચીનકાળથી તે આજ સુધી તેમને ‘પ્રજા’ તરીકેના, નાગરિક તરીકેના અધિકારો અને લાભો મળ્યા એ સાથે જ, જેમ જેમ સમય વહેતો ગયો, શાસકો બદલાતા ગયા, તેમ તેમ તેમનાં આજીવિકાસ્રોત, ખાનપાન, વસ્ત્રાભૂષણ, બોલી-ભાષા વગેરેમાં નવું નવું પરિવર્તન આવતું ગયું, જૂનું લુપ્ત થતું ગયું. આની સામે આદિવાસીઓને તો છેક પ્રાચીનકાળથી તે બ્રિટિશ અમલ સુધી નાગરિકના અધિકાર ન મળ્યા. એક પ્રજા તરીકે પોષણ, સંરક્ષણ વગેરેના કોઈ જ લાભ ન મળ્યા. બ્રિટિશરોએ આદિવાસીક્ષેત્રો તરફ તો ધ્યાન આપ્યું, દારૂબંધી અને વનસંરક્ષણના કાયદાઓ કર્યા; પરંતુ તે બધું આદિવાસીઓના ભોગે અને પોતાનું વેપારી હિત જાળવવા કર્યું. આઝાદી પછી જ હકીકતે શાસન દ્વારા આદિવાસીઓનો એક પ્રજા તરીકે, નાગરિક તરીકે સ્વીકાર થયો અને એમના હિત-અધિકારો અમલમાં આવ્યાં.

ગ્રામીણ-નાગરિક સમાજ અને આદિવાસીસમાજ વચ્ચેના પ્રાચીનકાળથી આરંભીને તે બ્રિટિશ રાજ્ય અમલ સુધીના સુદીર્ઘ ગાળામાં જે શાસકીય લાભથી સંપૂર્ણ વંચિત રહેવાની પરિસ્થિતિનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓએ પોતાનાં પોષણ-સંરક્ષણ માટે પોતીકી એવી સામાજિક વ્યવસ્થા ઊભી કરી અને પોતાની અસલ પરંપરાને મૂળરૂપમાં જ જાળવી રાખી. વ્યક્તિ-કુટુંબ અને સમાજમાં એમણે એક મુખ્ય નાયક, મુખી, પંચના જ નિર્ણયને સ્વીકાર્યો, સમાજમાં સહુ સંગઠિત અને સુરક્ષિત રહે તે માટે સમાજમાન્ય નીતિઓ, ધોરણો, રૂઢિઓ, આસ્થાઓ વગેરેની પરંપરાને તેઓ વળગી રહ્યા. પ્રકૃતિ સાથેનો જ એમનો અતૂટ નાડી સંબંધ અવિચ્છિન્ન રહ્યો. પોતાનાં આજીવિકા અને સંરક્ષણ એમણે પોતાની રીતે જ પ્રાપ્ત કર્યાં. જડ અને ચેતન બધું જ સજીવ છે, બધામાં આત્મા છે, પહાડો આપણા પિતા અને નદીઓ આપણી માતા છે – આ બધા જ આદિમકાળનાં માન્યતા, આસ્થા, ધારણા અને તેના આધારે રચાયેલી પુરાણકથાઓનો એમણે સ્વીકાર કર્યો. વન, પર્વત, નદી, વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, કીટકો, સરિસૃપો વગેરેને પોતાની પરંપરાઓ સાથે પોતાનાં અંગ જેવાં જ માન્યાં. આથી જ આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં આ સંસ્કૃતિએ જ જેને પેદા કરી એ કલાઓનો સમાવેશ થાય છે. એમાં કલા અને સંસ્કૃતિ એવું દ્વંદ્વ નથી; પરંતુ કલા એ જ સંસ્કૃતિનું પરિચાયક એવું અંગ છે. સંસ્કૃતિમાંથી જ કલા જન્મે અને પછી એ જ કલા સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખે છે.

‘કલા’માં સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય એ બધાંનો સમાવેશ થાય છે અને ‘આદિવાસી કલા’ એમ કહીએ ત્યારે એમાં આદિવાસી લોકસાહિત્ય, લોકસંગીત, લોકગૂંથણ, લોકનૃત્ય, લોકનાટ્ય, લોકચિત્ર, લોકશિલ્પ, લોકસ્થાપત્ય વગેરેનો તથા પાત્રનિર્માણ, પર્વો-મેળાઓ-લોકોત્સવ વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાતમાં ભીલ, રાઠવા, ચૌધરી, ગામીત, કુંકણાં જેવી કુલ પચ્ચીસ જેટલી મુખ્ય આદિવાસી જાતિઓ છે. આ ઉપરાંત ગીરમાં વસતા મૂળ ચારણ-ભરવાડ, રબારી, ભીલ નળકાંઠાના પઢિયાર અને ગીરકાંઠામાં તથા ભરૂચ જેવા દક્ષિણ ગુજરાતમાં વસતા આફ્રિકન નિગ્રો જાતિમૂળના સીદીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. ચારણ, પઢિયાર અને સીદી એ ત્રણ જાતિઓ ગુજરાતના અંતરિયાળ ભૂમિભાગના વનવિસ્તારમાં વસવાટ કરે છે. શેષ મોટાભાગની ભીલ અને કુંકણા જેવી જે મુખ્ય આદિવાસી જાતિઓ છે તે ગુજરાતના પશ્ચિમોત્તર છેડાથી આરંભીને તે દક્ષિણ ગુજરાતના ભરૂચ, સુરત અને ડાંગના સીમાંત છેડાના પટ્ટામાં વાપીથી તાપી સુધીના વિસ્તારમાં વસે છે. ગુજરાતના આ ભૂમિભાગો રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર-ખાનદેશ સાથે જોડાયેલા છે. અરવલ્લી અને સહ્યાદ્રિની પર્વતમાળાઓના કારણે જ આ ભૂમિપ્રદેશો જુદા પડ્યા, બોલી-ભાષા અને કેટલીક પરંપરાઓ જુદી પડી; પરંતુ આ સમગ્ર પટ્ટામાં આદિવાસીઓ વસ્યા તે બે રાજ્યો વચ્ચેના પારસ્પરિક આદાન-પ્રદાનમાં મધ્યસ્થ કડીરૂપ બન્યા. આ કારણે જ આદિવાસી પટ્ટાના ક્ષેત્રમાં વસતી આ મુખ્ય આદિવાસી જાતિઓની બોલી જુદી પડી અને તે-તે જાતિઓની ઓળખ બની. આ પ્રત્યેક આદિવાસી જાતિઓએ આ કારણે જ પોતાની આગવી લોકકલાને નીપજાવીને સિદ્ધ કરી છે. ભીલોએ પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક એવા વીરોની ગાથાઓને આધારે રચાયેલાં લોકમહાકાવ્યની પરંપરાને ટકાવી રાખી. ભીલના પઢારોએ હાથે-પગે લાંબી દોરીવાળા મંજરા બાંધીને તેને ગીત સાથે જ વગાડવાની મંજરા-નૃત્યની એક નવી જ નૃત્યકલા ટકાવી. રાજપીપળા અને તાપીક્ષેત્રના આદિવાસીઓએ ભવાઈના જેવા ભવાડા, ચાળા, ઠાકર્યા જેવાં લોકનાટ્યો ધબકતાં કર્યાં. તાપી અને ડાંગક્ષેત્રના આદિવાસીઓએ પિરામિડ જેવા પૌરુષેય નૃત્યો સિદ્ધ કર્યાં. મહારાષ્ટ્રમાં વીરોની યશોગાથાના ‘પવાટા’ ગવાય છે તેને જ તાપીતટના આદિવાસીઓએ પૌરાણિક દૈવીપાત્રો સાથે સાંકળ્યા અને ‘સીતાનો પવાડો’ જેવી પૌરાણિક પાત્રની દિવ્ય કથાને સગાનનૃત્ય રજૂ કરી. ભરતમુનિએ ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ નામના પ્રાચીન ભારતીય કલાગ્રંથમાં સંગીત, નૃત્ય અને નાટકના સિદ્ધાંતો રચી અને તેના અનેક પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. આમાં કેટલાક એવા પ્રકારો છે, જે આજે પણ આદિવાસીઓનાં વિવિધ લોકનૃત્યો અને લોકનાટ્યોમાં જીવિત છે. આથી પુરવાર થાય છે કે સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, નાટક, ચિત્ર, શિલ્પ-સ્થાપત્ય જેવી અને પ્રશિષ્ટ મનાતી કલાઓનાં કુળ અને મૂળનો જ સીધો સંબંધ આદિવાસી લોકકલાઓ સાથે છે. બધી જ કલાઓનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ આદિવાસી લોકકલાઓમાંથી થયો છે.

શિષ્ટ એવી ભાષાનું રૂપ બંધાયું તે ‘બોલી’ એટલે કે બોલાતી ભાષાના આધારે ! એટલે કે ‘બોલી’ જનક છે અને ભાષા તેમાંથી જન્મેલી છે. આ જ રીતે ખેતી, પશુપાલન, રોગ-આરોગ્ય, ઔષધ, શિલ્પ-સ્થાપત્ય વગેરેનાં જે શાસ્ત્રો રચાયાં, ભણી-ભણાવી શકાય એવી વિદ્યારૂપે વિકાસ થયો તેના પાયામાં લોકોએ જીવન ટકાવવાની મથામણ માટે જે-જે સાહજિક જ્ઞાન મેળવ્યું અને ‘લોકવિદ્યા’ જેને અંગ્રેજીમાં ‘ફોકલોર’ કહે છે, આવી લોકજીવનવિદ્યા-કાળક્રમે અંકે થતા જ જ્ઞાન તમામ વિદ્યાઓ

અને આધુનિક શાસ્ત્રને જન્મ આપે છે. આ રીતે સાહિત્યનાં મૂળ લોકસાહિત્યમાં, સંગીતનાં મૂળ લોકસંગીતમાં, પ્રશિષ્ટ નૃત્ય અને નાટ્યનાં મૂળ લોકનૃત્ય-લોકનાટ્યમાં સમાયેલાં છે; પરંતુ આદિવાસી પરંપરાનું મૂળ તો લોકવિદ્યામાં પ્રાચીનતમ છે. આથી આદિવાસી લોકકલા અને તેના દ્વારા સરજાતી, રક્ષાતી અને સાતત્યપૂર્ણ રીતે વિકસતી સંસ્કૃતિ જ આદિસ્રોત છે.

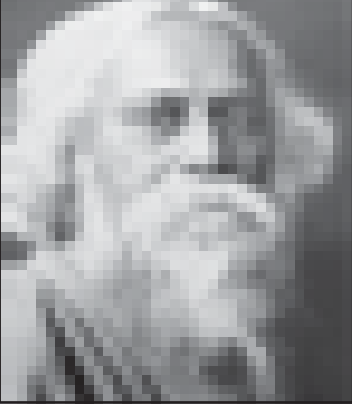
ગુજરાતની આદિવાસી લોકકલાસંસ્કૃતિ આ રીતે આજની આપણી સત્યતા-સંસ્કૃતિનું મૂળ છે. વર્તમાનકાળે પણ આપણે જે આદિવાસી લોકકલાની પરંપરા જોઈએ છીએ તેમાં સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્યાદિ લલિતકલાનાં પૂર્વ-પ્રાથમિક કે પ્રાચીનતમ અંશો જળવાયાં છે. આદિવાસી લોકસાહિત્યમાં આજે પણ કેટલુંક એવું છે જેનું પ્રવર્તન વૈદિક, પૌરાણિક-રામાયણ-મહાભારતકાલીન અને મધ્યકાલીન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જૂની ગુજરાતીનાં સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. આથી જ વેદમાં, ઉપનિષદ કે પુરાણ જેવા સંસ્કૃત ભાષામાં તેમજ પ્રાકૃત ભાષામાં જે કથાઓ છે તે માંહેની અનેક કથાઓ ભીલી, કુંકણા જેવી આદિવાસી ભાષાઓની કંઠપરંપરામાં પણ છે. અનેક નૃત્ય અને નાટ્યનાં પ્રાચીનતમ રૂપો આદિવાસી લોકનૃત્ય-નાટ્યના ભવાડા, ઠાકર્યા, સોંગ, ગોર્ય (ગૌરી)માં જોવા મળે છે. આધુનિક પ્રશિષ્ટ સંગીતના સ્વરના અને તાલનાં હવા ફૂંકીને વગાડાતાં, તાંત છેડીને વગાડાતાં, બે ધાતુપાત્રોને અથડાવીને વગાડાતાં કે પોલાણને બંધ કરવા ચામડું મઢીને એના પર થાપ મારીને વગાડાતાં, આમ વિવિધ પ્રકારનાં વાદ્યો છે તેનાં પૂર્વપ્રાથમિક રૂપો આદિવાસી વાદ્યોમાં આજે પણ જોવા મળે છે. માત્ર શબ્દ અને એનાં ઉચ્ચાર કે ગાન નહિ; પરંતુ શાસ્ત્રકારોએ બાંધેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો નૃત્ય અને સ્વર સાથેનું લયબદ્ધ ગાન તે ‘સંગીત’ એવો મૂળ અર્થ છે. આનું જ પ્રગટરૂપ આદિવાસી પરંપરામાં છે. કથા તેમજ ગીત બંને સાથે આદિવાસી પરંપરામાં ગાયન, વાદન, નર્તન ત્રણે સમાયેલાં છે. એમાંય તે ઢોલ તો આદિવાસી કલાનો પ્રાણ ! એ વાગતાં જ પગ થરકવા લાગે. ઢોલ માત્ર વાદન-મનોરંજન માટે જ નહિ, સારા-માઠા કે આવી પડેલા આપત્તિના કોઈ સમાચાર પણ ઢોલ દ્વારા જ પહોંચાડાય છે ! વંશ એટલે કે વાંસળી કુળની શોધ આદિવાસીએ કરેલી, વનમાં જીવડાંએ કોરેલા વાંસનાં છિદ્રોમાંથી વહેતી હવાએ જન્મતા વિવિધ સ્વરો સાંભળીને ! વકરેલી દૂધી કે મોટાં તૂમડાંને સૂકવી, વચ્ચેનો ગર્ભ કાઢીને તેનો જ ઉપયોગ કરી ફૂંકના કે તંતુના ધ્વનિને મોટો કરવાની પણ શોધ આદિવાસીની ! વંશકુળમાં વાંસળી, પાવા, જોડિયાપાવા, મીંડ લેતાં ઘોડાલિયાં, લાંબાં લાંબાં ને મોરપીંછાથી શણગારેલાં તાડપૂ, ઘાંઘરી, પહોળા થાળમાં મીણ પાથરીને ઉપર વાંસની પાતળી સળી ખોસી તેના પર અંગૂઠા અને આંગળીના હળવા વજન સાથેની ઉપર-નીચે ગતિથી જન્મતાં મીંડયુક્ત નાદ જન્માવતી કુંકણા આદિવાસીની થાળી-કથા કે વારલી સ્ત્રીઓના ડેરાનૃત્યનું વિશિષ્ટ એવું વાદ્યની ઘુરઘુરાટી કરતું વાદ્ય ! એમાં માટલાના મોઢાને ચામડે મઢી, મોરની પીંછીના માધ્યમે વાદ્યની ગર્જનાનો પ્રતિધ્વનિ જન્મે છે ! લોકચિત્રમાં પણ વિશિષ્ટ ચિત્રશૈલી પિઠોરાના ચિત્રની છે. ભીંત પર ચાક અને હવે કુદરતી રંગ ભરીને પિઠોરાનું આલેખન થાય.

આદિવાસી લોકકલામાં બધે જ પ્રાકૃતિક તત્વોનો જ ઉપયોગ થાય છે. અહીં પ્રકૃતિ જ એનાં વન-વનસ્પતિ અને તેમજ પ્રાકૃતિક પશુપક્ષી સાથે નિરૂપાય તેમજ પ્રાકૃતિના પર્યાવરણમાં તેની ઉપાસના સાથે, ધર્મ અને સંસ્કૃતિને કલાનું માધ્યમ બનાવે છે. એ કેવળ સ્થૂળ માધ્યમ નથી, સજીવ અને ધબકતું અંગ છે. કથાનાં પાત્રો પણ એમને મન એમની સાથોસાથ જીવતી, ધબકતી વ્યક્તિ છે. તંબૂર પોતે વાજિંત્ર નથી, સરસ્વતીની વાણી છે. ભીલ ભગત તંબૂરાને પૂજી, એમાં પ્રવેશવાનું સરસ્વતીને આહ્વાન કરી પછી જ ખોળામાં શ્રદ્ધાપૂર્વક લે છે અને તાર છેડે છે. જીવન અને જગતને અભિન્ન રીતે જોવાની દૃષ્ટિ અને એક સાથે અન્યનાં પણ હિતને જોડીને સાંકળી લેવાની શક્તિ આપણી આ આદિવાસી લોકકલા-સંસ્કૃતિમાં ઘુપાયેલી છે.

શબ્દ-સમજૂતી

અવિચ્છિન્ન અલગ નહિ તેવું; **દ્વંદ્વ** યુદ્ધ; **સરિસૃપો** જમીન પર ઘસડાઈને ચાલતા જીવો; **પરિચાયક** પરિચય આપનારું; **પૌરુષેય** પુરુષ સંબંધી; **પ્રવર્તન** પ્રચાર, પ્રસાર.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

(જન્મ : તા. 7-5-1861; અવસાન : તા. 7-8-1941)

બંગાળી કવિ. વતન કોલકાતા – જોરાસાંકો. વિશ્વના મહાન લેખકોમાં, રવીન્દ્રનાથ કવિતા, નવલકથા, વાર્તા, નાટક, નિબંધ જેવાં સ્વરૂપોમાં ઉત્તમ સર્જન કરી અગ્ર હરોળમાં પ્રસ્થાપિત થયેલા. ‘ગીતાંજલિ’નાં કાવ્યો માટે નોબેલ પારિતોષિક મળેલું - (1931). ‘ગોરા’ એમની સુખ્યાત નવલકથા છે. એમની મોટા ભાગની સાહિત્યકૃતિઓ ગુજરાતીમાં અનૂદિત થઈ છે. સંગીતજ્ઞ અને ચિત્રકાર તરીકે પણ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર એટલા જ જાણીતા છે. એમણે વિકસાવેલી સંસ્થા શાંતિનિકેતન દેશ અને દુનિયામાં પ્રખ્યાત છે.

ચિત્ત જ્યાં ભયશૂન્ય છે;

શિર જ્યાં ઉન્નત છે;

જ્ઞાન જ્યાં મુક્ત છે;

ઘરઘરના વાડાઓએ જ્યાં રાતદિવસ વસુધાના નાના ટુકડા કરી મૂક્યા નથી;

વાણી જ્યાં હૃદયના ઝરણામાંથી સીધી વહે છે;

કર્મનો પ્રવાહ જ્યાં રૂંધાયા વિના દેશે દેશે અને દિશાએ દિશાએ સતત સહસ્રવિધ સફળતા પ્રતિ ધસે છે;

તુચ્છ આચારરૂપી રણની રેતીએ જ્યાં વિચારના ઝરણાને ગ્રસી લીધું નથી,

અને પૌરુષના લાખ લાખ ટુકડા કરી નાખ્યા નથી;

જ્યાં હંમેશાં તું સકલ કર્મ વિચાર અને આનંદનો નેતા છે.

ત્યાં, ત્યાં જ

તે સ્વર્ગમાં,

તારે પોતાને હાથે નિર્દય આઘાત કરી,

હે પિતા,

તું ભારતને જગાડ !

(‘ગીતાંજલિ’માંથી)

દરબાર પુંજાવાળા

(જન્મ : તા. 13-9-1929)

દેશ-વિદેશમાં કશો પણ પુરસ્કાર લીધા વિના લોકકથા કરનાર દરબારશ્રી પુંજાવાળા એભલવાળાનો જન્મ સાંણથળી જિ. અમરેલી ખાતે થયો હતો. ‘આતમરામની અમર વેલડી’, ‘પીયૂષ-ઝરણાં’. ‘19 વાર્તાઓ તથા 6 સંત-ચરિત્રો’ એમનાં પુસ્તકો છે. ગુજરાત રાજ્ય સંગીત-નાટ્ય અકાદમીએ ‘ગૌરવ પુરસ્કાર’થી સન્માનિત કર્યા છે. દિલ્લીની માતબર સંસ્થા દ્વારા શ્રેષ્ઠ વાર્તાકાર તરીકે પુરસ્કૃત થયા છે. બી. બી. સી.એ આ કાર્યક્રમની ખાસ નોંધ લીધી હતી.

પ્રસ્તુત લોકવાર્તામાં કરંઝડા ગામના ગામધણી હીપા ખુમાણ અને તેમનાં પત્ની આઈ પુનબાઈ ખુમારીગાથા વર્ણવાઈ છે.

હીપા ખુમાણની એકની એક દીકરીની ‘જાન’ આવી છે અને આવા શુભ અવસરે જ અકસ્માતે પોતાના એકના એક પુત્રનું એરું આભડી જવાથી મૃત્યુ થયું છે. દંપતી પહાડ જેવા દુઃખને કલેજાના ઊંડા ખૂણે ધરબી દઈ દીકરીને રંગેચંગે પરણાવે છે અને ઓરડાની પછીતથી કોઈને સહેજ પણ અણસાર ન આવે એ રીતે ચાર માણસો દ્વારા દીકરાને દેન (અગ્નિદાહ) દેવાય છે. બહેનને જવતલ હોમવા ભાઈનો દીકરો ઊભો થાય છે લોકો એમાં ગામધણીના મનની મોટપ જોવે છે. વિદાય ટાણે બહેન પૂછે છે બા, ભાઈ ક્યાં ? મારે ભાઈને મળવું છે અહીં કરુણાની પરાકાષ્ટા છે. સૂરજના સમ દઈને સાચી વાત કહેવાય છે જાન વિદાય થાય છે. ગામના પાદરેથી હીપા ખુમાણના દીકરાના ખરખરે સૌ પાછા આવે છે. આમ, આ વાર્તા કાઠી-કાઠિયાણીની સહનશીલતા અને કોઠાસૂઝ બતાવી જાય છે.

કોઈ જાલંધરવારીનો જોગંધર તપ કરી કરી મનને મેરુ જેવું અડગ કરવા આસન જમાવી બેઠો હોય એવું ગામ કરંઝડા.

કરંઝડા ગામનો હીપો ખુમાણ ગામધણી છે. આજ ગામના પાદરમાં સોનારાણ્ય અઠંગા અને લાંબી ઝંઝાળ્યુંની નાળ્યુંમાં આઠ આઠ આંગળ દારૂ ધરબાણા, હુચાકા બોલ્યા, શરણાપુંએ સૂર બેહલાવ્યા, ઢોલ ધડુક્યા, લાંબે સાદે ગીતડાં ગુંજ્યા. ગામ હલકી ઊઠ્યું.

હીપા ખુમાણની દીકરીની જાન આવી હતી. વરરાજો તેનાં માબાપને એકનો એક દીકરો હતો, તો દીકરીના બાપને એક પુત્ર તથા પરણતી હતી એ એક જ પુત્રી હતી.

કાઠીના રિવાજ પ્રમાણે વાળુ ટાણે પાદરમાં જાન આવી. જલીસા પથરાણા, લેરખડા માંડવિયા લાડરઘેલા જાનૈયાને રીઝવવા આગતા-સ્વાગતામાં પડ્યાં. કોઈએ ટાઢાં પાણીનાં બોઘરડાં લીધાં હાથમાં તો કોઈએ માન મરતબા પ્રમાણે મોટેરાંને ગાદી-તકિયાનાં આસન આપ્યાં. બેય પક્ષના જુવાનિયા સામસામા મહરે ચડ્યાં છે.

વાતું કરતાં કરતાં જાનૈયા ઘોડાનાં સામાન સમાનમા કરે છે, તો કોઈ પાઘડીના વળ ચડાવી છોગાં મૂકી નમણા દેખાવા કંઈક વાનાં કરે છે.

દીકરીના બાપ હીપો ખુમાણ નોકર-ચાકરને આમ કરો ને તેમ કરોની આજ્ઞા છોડી રહ્યા છે, ત્યાં દરબારગઢમાંથી તેમનાં પત્ની આઈ પુનબાઈનું ખાનગી કે’ણ આવ્યું. દરબાર અને તેમનાં પત્ની એક એકાંત ઓરડામાં પ્રવેશ્યાં.

કાઠીના હૈયામાં ઉત્સાહના ઓઘ ઊમટ્યા હતા. કાઠિયાણીની ગંભીરતાથી આનંદનાં મોજામાં ઓટ આવી. ઓરડામાં એક ઝાંખો દીવો બળતો હતો. પુનબાઈ બોલ્યાં :

“નાથ ! જુઓ આ સામે સૂતો એ...” અને અબળા આગળ ન બોલી શકી. ઓરડાના ખૂણામાં દરબારે નજર કરી, કોઈક સૂતું હતું.

પચાસ વર્ષનો માટી ઢોલીએથી ઊભો થયો. ઓઢવાનું ઊંચું કરીને જુએ છે ત્યાં તો પોતાનો વહાલસોયો દીકરો હતો. સુનારની આંખો બંધ હતી, શ્વાસ ઘૂંટાતો હતો.

દરબારે પૂછ્યું : “શું થયું ?”

પુનભાઈએ કહ્યું : “એરુ આભડી ગયો... મેં તમને બોલાવ્યા, કોઈનેય ખબર નથી.”

દરબાર નસકોરાં પાસે અવળો પોંચો ધરે છે, ત્યાં તો ખેલ ખલાસ હતો. પુરુષનું હૈયું હીબક્યું. તેણે પોતાની પત્ની સામે જોયું, એ વિષાદમય દૃષ્ટિમાં સ્ત્રીએ અમંગળ વાંચ્યું, મર્દ માથું ધુણાવ્યું.

બેયની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

જેમ ભાંગતી રાતનો આત્માની વાણીને ઓળખી જનાર સાચો ભજનિક ઘેરા સૂરે ગાતો ગાતો ગળગળો બની, સંસારની મોહમાયા સમજાવવા તંબુરાનો છેલ્લો ટંકાર કરી વાત માંડે, તેમ દરબારે પત્નીને ગંભીર, શાંત ને ઘેરા અવાજે કહ્યું :

“કાઠિયાણી ! તં મારું ત્રીશ ત્રીશ વરસ પડખું સેવ્યું છે. ભાઈને કાળ ભરખી ગયો. રોઈરોઈને મરી જાશું તોય એનો જીવ પાછો નહિ આવે, પણ આપણી દીકરીને પરણવા આવેલ વરરાજાના માબાપને એકનો એક દીકરો છે, સૌને વિવાહનો સ્વાદ ઊડી જાશે. કોડભરી ગભરુડી બહેનડીનો તો તું વિચાર કરી લે ! આપણી તો જીવનભરની મજા બગડી, પણ કોઈની આશા આડે શું કામ આવવું !

“થનાર હતું તે થઈ ગયું છે, તું કાઠિયાણી બની જા. એક આંસુ પાડય તો તને મારા સમ છે. આપણા સાત પેઢીના જૂના ચાર જીવાઈદારને હમણાં બોલાવું છું. દીકરાની આડીવાડી એમના હાથે પતાવી દેવી છે.”

“પણ...પણ...નાથ...મારા...!”

પુનભાઈના કાળજાના કટકા થતા હતા. એ પૂરું ન બોલી શકી.

ત્યાં તો જવાંમર્દ હીપાનો જવાબ મળ્યો :

“જરાય વેવલી થા માં, રોવું-કકળવું જિંદગી આખી છે, પણ પ્રસંગ સુધારવો છે.”

“તારી છાતી ઉપર શિલા મૂકી વાળ્ય. દીકરીને અને પરણવા આવનાર ભાણાને અપશુકન નથી કરવા. જાનૈયા હસવા આવ્યા છે, તેને રોવરાવવાની મારો પ્રભુ ના પાડે છે.”

હીપા ખુમાણે આમ જેમ એક દોરડા ઉપરથી ચાલતા નટનો પગ લથડી જાય અને પછી કુશળતાથી માથાને બદલે તેના પગ જ જમીનને અડે તેમ પ્રસંગ સુધારવાની વાત વિચારી લીધી.

કોઈ કરાકાત્યની માટીની ઘડેલી પતિની આજ્ઞામાં માનનાર બાઈએ હીબકું હૈયામાં સંઘર્યું.

માતાએ પંદર વર્ષના કિશોરના કપાળ ઉપર હાથ ફેરવ્યો, સુંવાળા વાળ ઉપર આંગળીઓ ફેરવી, છેલ્લું ચુંબન લીધું અને દરબાર સામે જોયું.

કાઠીએ આજ્ઞા છોડી : “રસોડામાં જઈ સામૈયાની તૈયારી કરો...”

“મને...મને...ફરી બોલાવશો ?”

હૈયાના ભાવને હોઠે લાવતાં પુત્રની માતા પૂછી વળી.

“ના” કાઠીએ જવાબ આપ્યો.

રાજા હરિશ્ચંદ્રની અદાથી હેઠું જોઈ ગયો.

“ભલે” કહી કાઠિયાણી પુત્રના મૃતદેહ સામે અંતિમ દૃષ્ટિ ફેંકી ઓરડા બહાર નીકળી ગયાં.

દરબાર હળવેકથી ઊભા થયા. છાતી પર કાળમંઢ પાણો મૂકતાં પહેલાં પટાધરની આંખમાંથી પાણીનો રેલો નીકલ્યો. ખોંખારો ખાઈ ખુમાણ ઓસરીમાં આવ્યા.

દીકરાના મૃતદેહ સામે જોયું. જોઈ રહ્યા; અને ઓરડાનું કમાડ વાસી દીધું.

થોડીવારે એ જ ઓરડામાં ચાર વૃદ્ધ માણસો આવ્યા. ઓરડાની પછીત ગામની પછવાડે પડતી હતી. ધબ ધબ ધબ કંઈક નહિ જેવો ખોદવાનો અવાજ આવ્યો.

ડેલીએ બેસી હીપા ખુમાણ સામૈયાની એક પછી એક આજ્ઞા છોડ્યે જતા હતા.

જાનનાં સામૈયાં થયાં. પરસ્પર સૌ મળ્યા-હળ્યા. દરબાર વેવાઈને બાથ ભરી ભેટ્યા. ઉત્સાહના દરિયામાં આનંદ લહેર ઊમટી. વેવાઈવેલા સુખી-સંપન્ન હતા, સગાં-વ્હાલાં લગ્ન માણવા ઊમટ્યાં હતાં, ગામનો ઉત્સાહ અનેરો હતો.

ગામના માણસોના મનમાં હતું કે પોતાના દરબારની દીકરીનાં લગ્ન લાડકોડે કરવાં, ભાઈનાં લગ્ન તો હજુ પાંચ વર્ષે અન્નજળે જોશું.

કાઠીના રિવાજ પ્રમાણે રાતે જાનને ઉતારો દેવાણો. માંડવાનાં બાઈયું જાનને ઉતારે ખાંડ ખાવા ગયાં. સામસામા ફટાણાની બઘડાટી બોલી. દીકરીની માતાના મુખની એકે રેખા વાંકી થાય તો એ કાઠિયાણી શાની ? તો-તો એ હીપા ખુમાણની પત્ની કેમ ? તો તો એ રાઠોડ ધાધલની દીકરી કહેવાય કાંઈ ? દેન હતી કોઈની કે કાંઈ કળી જાય !

ફક્ત દરબાર, કાઠિયાણી અને પેઢીજૂના ચાર જીવાઈદાર આમ છ જણ જ વાત જાણતા હતા. બહેનના માંડવા નીચેથી ભાઈના મૃતદેહને નહિ કાઢવા નક્કી કર્યું હતું. જે ઓરડામાં એ સૂતો હતો ત્યાંથી જ ગારાની પછીતે બારણું પાડી રાતમાં ને રાતમાં ચાર જીવાઈદારો તેના શબને સ્મશાને લઈ ગયા અને દેન દઈ દીધું.

રાતના અઢી-ત્રણના સુમારે સૌ જંખ્યાં ત્યારે ચારેય વૃદ્ધ માણસોએ આવીને દરબારને ઈશારો કર્યો કે કામ પતી ગયું છે.

દરબારે પાણી માગ્યું, મોઢું ધોયું. બાજુમાં સૂતેલા અતિથિવિશેષે પૂછ્યું : “કેમ હીપાભાઈ, કંઈ અસુખ થાય છે ? વારા ઘડીએ પથારીમાં ઊઠબેસ કરો છો !”

“ના ભાઈ ! માળા ભૂલી ગયો છું, તે પારે આંગળિયું અડશે તંઈ નિરાંત વળશે.”

દરબારની માળા હાજર થઈ, મણકા ફર્યા. સૌ સૂઈ ગયા. હીપા ખુમાણે નદીનો રસ્તો લીધો. ચેહ ધીમી ધીમી બળતી હતી. અંગારા ઊડી ઊડી દીકરાના બાપના હૈયાને વધાવતા હતા. વાહ વાહ પોકારતા હતા. હીપા ખુમાણે રૂંગાને રોકવા નાહી-ધોઈ ‘હે સૂરજ ! હે સૂરજ !’ના જાપ શરૂ કર્યા.

તે દી રાતનું કાઠિયાણીની સ્થિતિનું વર્ણન શબ્દમાં ઉતારવા માટે મારી પાસે સંવેદનની વાણીની સરવાણી સૂકાઈ ગઈ છે.

પણ હા ! એ બાઈના મુખમંડળ ઉપરથી કોઈ કાંઈ પામી જઈ શકે તેમ હતું નહિ.

આમ ને આમ સવાર થયું. સૂરજની સામે વરઘોડિયાં પરણી ઊતર્યાં. જવતલ હોમતી વખતે હીપા ખુમાણે પોતાના ભાઈના દીકરાને સમજાવી ઊભો રાખી દીધો. કોઈને ગમ પડે તો કાઠીની કળા લાજે. ઊલટાની મોટા મનની ઝાંખી થઈ.

રોંઢો ઢળ્યો. દુનિયાના દિલેર માનવીઓનાં મનનાં માપ કાઢતો ઘડીક મલપતો, ઘડીક ઉદાસ થતો ખોખડખજ સૂરજદાદો અસ્તાચળ ઉપર જાણે કે ઠેસ વાગતાં બુઝર્ગ ભાભો લથડિયું ખાય તેમ લેટી ગયો.

હીપો ખુમાણ દીકરીને વેલમાં બેસાડવાની ઉતાવળ કરાવવા ગઢભણી હરઘડીએ કહેવરાવી રહ્યા હતા.

સોળ વર્ષની લાડકોડભરી કન્યા ડમણીમાં બેસવા કંકુની ઢગલી પાડતી ફળીમાં ઊતરી. સાહેલિયુંનું ટોળું સાથે હતું.

દીકરીએ “બા” સામે ફરીને પૂછ્યું, “બા ! ભાઈ ક્યાં ?” અને કાઠિયાણીનું કાળજું હાથમાં રહ્યું નહિ. વળાપના થઈ ગઈ. જાણે કે આભ હેઠો ઊતર્યો. સૌને લાગ્યું ‘આ દીકરીને સાસરે વળાવતી વખતનું રોણું ? આવું રૂંગું ?’ ગામનાં ઝાડવાંને જીવ નહોતા, નહિ તો કકળાટ કરી મૂકે. વાતાવરણ થંભી ગયું. વાયરામાં હીબકાં હાલકલોલ થયાં. ચારણ-કાઠીનાં રૂંગાંએ તો ધરતીમાં ધરબી ધરબીને કરુણાનાં કણ ભર્યા છે.

બહેનનાં પગ વેલમાં બેસવા જતાં ધરતી સાથે જડાઈ ગયાં.

એ ફરી બોલી ઊઠી; પૂછી વળી :

“બા, ભાઈ ક્યાં છે ? મારે તેને મળવું છે !”

દીકરીની જાજવલ્યમાન માતાએ ઊભરાતા આંસુથર વચ્ચે પાસે ઊભેલા ચાકરને કહ્યું : “દરબારને મળવા બોલાવો !”

“અમે જાઈ, બેટા ! ભાઈ ક્યાંક બહાર ગયો છે, તારે મોડું થાય છે, બેસી જા ડમણીમાં.” કહીને માએ વાંસો વાળ્યો.

દીકરીની મા, ના દીકરાની “બા” ઓરડામાં સંતાઈ ગઈ.

બાપુ આવ્યા. બહેન હવે હીબકે ચડી હતી. માથા ઉપર હાથ ફેરવી, આંખોમાં બે ટીપાં આંસુ લાવી બાપુએ બહેનને ધીરજ રાખવા કહ્યું.

બાપ પાસે પણ બેટીની એક જ માગણી હતી :

“બાપુ ! ભાઈ ક્યાં છે ? મારે મળવું છે.”

વીર પિતાનો જવાબ હતો : “બેટા ! બાળક છે, ક્યાંય જડતો નથી. તારી વાટ લાંબી છે, ઉપાડો વેલડું ! મોડું થશે. દસ દિવસ પછી તને તેડવા જરૂર ભાઈને જ મોકલીશ.”

“જે નારાણ્ય બહેન !” કહી દરબારે પણ પીઠ ફેરવી.

વેલડાના પાણીદાર બળદે ઝોંટ મારી. ઘરરર ડમણી ઊપડી. ગભરુ બાળકીની આંસુભીની આંખ્યું વેલના પડદાની તડમાંથી ભાઈને મળવા મેદની ઉપર ફરી વળી. પણ ક્યાંય માડીજાયો ન જોયો.

બહેનને વળાવતી વખતે વરના બાપ ડેલીની બહાર ઊભા હતા. હીપા ખુમાણનાં પત્નીનું રોણું એ કાંકરી કળી જનાર કાઠીને ઘણું કહી ગયું હતું.

તુરત જ તેમણે વેવાઈનું કાંડું પકડી એક બાજુ બોલાવ્યા અને પૂછ્યું :

“હીપાભાઈ ! તમારા દીકરા કેમ કાલના ક્યાંય દેખાતા જ નથી ? વાત શું છે ? કહો ?”

હીપો ખુમાણ ગળચવાં ગળવાં માડ્યાં :

“બા ! સાચું ન ભણો તો સૂરજના સમ.”

અને એ વ્હાલા વેવાઈ પાસે પહાડ જેવા મનડાનો માટી પલળી ગયો.

હીબકતાં હૈયાંએ માંડીને વાત કરી. છેવટે ધીરજથી અડગ રણકારથી ઊમેર્યું : “બા ! તમને સૂરજની સાખધરાઈ છે, જો અટાણે આ વાત કોઈને યે કરો તો !”

જાન રંગેચંગે ઊઘલી.

સીમાડેથી સૌ હીપા ખુમાણના દીકરાના ખરખરે પાછા વળ્યા.

કાઠી ડાયરાના મુખેથી શબ્દો સર્યા કે, “બા ! કોને રંગ દેવા ? કાઠીને કે કાઠિયાણીને ?”

શબ્દ-સમજૂતી

જોગંધર જોગીન્દ્ર/યોગીન્દ્ર; મેરુ એ નામનો પર્વત જે સોનાનો છે એમ મનાય છે; નમણું સુંદર; ઓઘ પૂર કોડભરી આશાભરી; વોવલું ગાંડું; સામૈયું સ્વાગત માટે સામા જવું તે; ગારો માટી; સરવાણી ઝરો; ચેહા ચિતા; જાજવલ્યમાન તેજસ્વી; ડમણી ડમણિયું, સાદુ ગાડુ

તળપદા શબ્દો

શરણાયું શરણાઈઓ; બાઈયું સ્ત્રીઓ; પારો માળાનો મણકો; રૂંગુ રુદન, રડવું તે; આંગણિયું આંગળીઓ; બુઝર્ગ બુઝર્ગ; ભાભો વચસ્ક વ્યક્તિ.

રૂઢિપ્રયોગ

પડખું સેવવું સહેવાસ કરવો; દેન હોવી હિમ્મત હોવી; ખરખરો કરવો શોક વ્યક્ત કરવો; ગળચવાં ગળવાં બોલતાં અચકાવું; કળી જવું જાણી જવું; મહરે ચડવું સામસામે સ્પર્ધામાં ઊતરવું.

ગુજરાતી સાહિત્યની વેબસાઈટ્સ

ગુજરાતી સાહિત્યની વેબસાઈટ :

- (1) Readgujarati.com ટૂંકી વાર્તા, પ્રવાસવર્ણન, નિબંધ, હાસ્ય-લેખ, ગઝલ, બાળસાહિત્ય, લઘુકથા, વિજ્ઞાનકથા સહિત વિવિધ પ્રકારના ગુજરાતી સાહિત્યનો રસથાળ. રોજરોજ પ્રકાશિત થતી બે કૃતિઓ સાથે 3000થી વધુ લેખોનો સંગ્રહ.
- (2) Tahuko.com ગુજરાતી સુગમ સંગીત, લોકગીત, ગઝલ તેમજ કાવ્યનો સમન્વય. મનગમતાં ગીતો સરળતાથી શોધવા માટે કક્કાવાર અનુક્રમણિકા. 300થી વધુ કવિઓ, 75થી વધુ સંગીતકારોની 1500થી વધુ કૃતિઓ.
- (3) Layastaro.com રોજરોજ કવિતા, કવિતાનો આસ્વાદ અને વિવિધ પ્રકારના પદ્યસાહિત્યનું રસપાન કરાવતી વેબસાઈટ. સુપ્રસિદ્ધ કવિઓ તેમજ ગઝલકારોની ઉત્તમ રચનાઓ.
- (4) Aksharnaad.com ચૂંટેલા સાહિત્ય-લેખો, વાર્તાઓ, ગીરનાં પ્રવાસવર્ણનો, પુસ્તકસમીક્ષા તેમજ અનુવાદિત કૃતિઓ સહિત પ્રાર્થના ગરબા-ભજનનું મનનીય સંપાદન.
- (5) Gujarathilexicon.com આશરે 25 લાખ શબ્દો ધરાવતો ઓનલાઈન ગુજરાતી શબ્દકોશ. ગુજરાતીથી અંગ્રેજી અને અંગ્રેજીથી ગુજરાતી શબ્દાર્થ શોધવાની સુવિધા. ગુજરાતી જોડણી તપાસવા સહિત વિવિધ પ્રકારની અન્ય ઉપયોગી સુવિધાઓ.
- (6) Bhagwadgomandal.com 2.81 લાખ શબ્દો અને 8.22 લાખ અર્થોને સમાવિષ્ટ કરતો ગુજરાતી ભાષાના સાંસ્કૃતિક સીમાસ્તંભરૂપ જ્ઞાનનો વ્યાપક, વૈજ્ઞાનિક અને ઉત્તમ ખજાનો. ડિજિટલ રૂપમાં ઈન્ટરનેટ અને સીડી માધ્યમ દ્વારા ઉપલબ્ધ. સંપૂર્ણ રીતે યુનિકોડમાં ઓનલાઈન નિઃશુલ્ક ઉપલબ્ધ.
- (7) Mtixa.com કાવ્ય અને સંગીત સ્વરૂપે ગુજરાતી લોકગીતો, ભક્તિગીતો, શૌર્યગીતો, ગઝલો, ફિલ્મી ગીતો તેમજ અન્ય સુપ્રસિદ્ધ રચનાઓ.
- (8) Sheetalsangeet.com ઈન્ટરનેટ પર ૨૪ કલાક પ્રસારિત થતો ગુજરાતી રેડિયો.
- (9) Rankaar.com પ્રાચીન-અર્વાચીન ગીતો, ગઝલો, કાવ્ય, ભજન, બાળગીતો, લગ્નગીત, સ્તુતિ, હાલ થતી સંગીતબદ્ધ રચનાઓનો સમન્વય.
- (10) Jhaverchandmeghani.com રાષ્ટ્રીય શાયર શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીની વેબસાઈટ.
- (11) Gujarathisahityaparoshad.org ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની વેબસાઈટ.

